

प्रकरण ३ रे

**‘स्त्रीधर्मनीति’ मधील पं.
रमाबाई यांची भूमिका**

प्रकरण ३ रे

'स्त्रीधर्मनीति' मधील पं. रमाबाईची भूमिका

१९ व्या शतकात स्त्रीसुरधारणेचे प्रयत्न सुरु झाले होते. स्त्रियांच्या प्रश्नांची चर्चा मोठ्या प्रमाणात सुरु झाली होती. त्यामध्ये पुरुष समाजसुधारक अग्रभागी होते. परंतु त्यांच्या बरोबरच काही स्त्रियांनीही स्त्रियांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचा प्रयत्न केला. त्याकाळात असलेल्या स्त्रीप्रश्नांची मांडणी ताराबाई शिंदेंनी 'स्त्री-पुरुष तुलना' मध्ये केली. हे पुस्तक १८८२ साली प्रकाशित झाले. थोड्याच दिवसाच्या अंतराने १८८२ च्या सुमारास पं. रमाबाईंचे 'स्त्रीधर्मनीति' हे पुस्तक प्रकाशित झाले. या दोन्ही पुस्तकांमधून स्त्री प्रश्नाची मांडणी केलेली आहे. ही दोन्ही पुस्तके १९ व्या शतकातील स्त्रीप्रश्नांच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेली असल्यामुळे त्यांचे जीवन पुस्तक लिखाणामागील पार्श्वभूमी तसेच ह्या पुस्तकातील त्यांनी घेतलेली भूमिका पहाणे आवश्यक ठरते. त्यामुळे पं. रमाबाईंची 'स्त्रीधर्मनीति' पुस्तकामध्ये मांडलेले स्त्रीप्रश्न, त्याची पार्श्वभूमी ह्यांचा अभ्यास करणे क्रमप्राप्त ठरते.

जीवनपरिचय

पं. रमाबाईंची 'स्त्रीधर्मनीति' ग्रंथातील भूमिका पाहण्यापूर्वी त्यांचा जीवनपरिचय पाहणे अधिक महत्त्वाचे ठरते. कारण जीवनातील खडतर प्रवासामुळे, अनुभवांमुळेच त्यांची विचारसरणी घडलेली आहे. पं. रमाबाईंच्या विचारांकडे पाहिले की, असे दिसून येते की, त्या हुशार चौकसबुद्धी व चिकित्सक वृत्तीच्या व्यक्ति होत्या. त्या जीवनात आलेल्या जीवनानुभवातून घडत गेलेल्या दिसून येतात. अशा रमाबाईंचा जन्म १८५८ साली 'कर्नाटकातील मंगरूळ' जिल्ह्यात 'गंगमूळ' येथे झाला. रमाबाईंचे वडील अनंतशास्त्री डोंगरे हे होते. ते धर्माचरणी पुराणिक व स्वतंत्र विचारांचे व्यक्ति होते. पं. रमाबाईंच्या विचारांचे मूळ त्यांच्या वडीलांच्या स्वभावात व त्यांच्या शिकवणुकीत

असल्याचे दिसून येते. त्यांनी स्त्री शिक्षणाचा आग्रह धरला होता. अनंतशास्त्रींनी त्यांची पत्नी लक्ष्मीबाई व तीन मुले यांना संस्कृत संपन्न केले होते. त्याकाळात स्त्रीशिक्षणास विरोध मोठ्या प्रमाणात होत होता. श्रुती, स्मृती, पुराणे, इतिहास यांमधून 'स्त्रियांस शास्त्राध्ययन करण्याचा अधिकार आहे. अशा अर्थाची त्यावेळेस अनंतरशास्त्रींनी वचने एकत्र करून ग्रंथ लिहिला. व तेथे जमलेल्या पंक्तिंबरोबर दोन महिने वाद प्रतिवाद करून शेवटी आपला पक्ष सिद्ध केला.' [जोगळेकर (१९९१) २] यावरून पं. रमाबाईंचे वडील अनंतशास्त्रींचा स्त्रियांना शिक्षणसंपन्न करण्याचा हेतू किती उदात्त होता हे दिसून येते.

विद्याध्ययनात पत्नी व तीन मुले पारंगत असावी अशी अनंतशास्त्रींची प्रबळ इच्छा होती. त्यानुसार त्यांनी मुलांना विद्यासंपन्न केले. विद्यासंपन्नतेबरोबर हे कुटुंब संपत्तीसंपन्न होते. परंतु काही काळाने त्यांची आर्थिक परिस्थिती बिकट झाली. त्यामुळे अन्न, पाणी, आसरा या विना अनंतशास्त्री, लक्ष्मीबाई व रमाबाईंची बहिण कृष्णाबाई यांना मृत्यू आला. त्यांच्या स्थितीवरून त्यांची जात न समजल्याने त्यांच्या आईवडिलांच्या मृत्यूवेळी कोणीही मदतीस आले नाहीत. त्यामुळे त्यांचे बंधू श्रीनिवास व स्वतः रमाबाई ह्यांनी प्रेतास खांदा दिला होता. अशाप्रकारे हिंदू धर्मातील कर्मठपणाचा अनुभव लहाणपणीच त्यांना अनेकदा प्रत्ययास आला. त्यांनी हिंदू धर्मातील रूढींना केवळ विरोधच केला नाही. तर स्वतःहून त्यांनी त्या झुगारलेल्या दिसतात.

रमाबाई लिहितात त्यानुसार वडिलांनी दिलेल्या संस्कारातून आलेली धार्मिक बँठक व चिकित्सक नजर घेवून जीवनानुभवाचे संचित गोळा करत ही दोण भावंडे आईवडिलांच्या निधनानंतर आपले तीर्थाटन चालू ठेवताना दिसतात. तसेच उपास, तापास, व्रतवैकल्ये करून पुण्यसंचय व मोक्षप्राप्ती साधने, ह्यासाठी त्यांची चाललेली धडपड संपलेली दिसत नाही. [जोगळेकर (१९९१) १३]

या प्रवासात त्यांना हिंदू स्त्रियांच्या दयनीय अवस्थेचे अनुभव आले. संपूर्ण भारतातील स्त्रिया हलाखीचे जीवन जगत असलेल्या त्यांनी पाहिल्या. स्त्रियांना अशा

अवनत अवस्थेतून बाहेर काढण्यासाठी त्या व्याख्याने देऊ लागल्या. त्या लिहितात 'शहरातून व गावातून व्याख्याने करून स्त्रियांच्या व मुलांच्या शिक्षणाची आत्यंतिक गरज आम्ही त्यांना पटवून देण्याचा प्रयत्न करत होतो.' [शाह (१९७७) १७] यावरून स्त्रियांच्या दुर्दशेचे मूळ त्यांच्या अज्ञानात असल्याचे त्यांना जाणवले. पं. रमाबाई व श्रीनिवास हे दोघे कलकत्यात आल्यानंतर त्यांचा ब्राह्मो समाजाशी संबंध आला. ती दोघे ब्राह्मोसमाजातर्फे व्याख्यान देत. पण काही काळाने त्यांचे बंधू श्रीनिवास मरण पावले. त्यानंतर पं. रमाबाईनी त्यांच्या भावाचा मित्र बिहारी मेधावी यांच्याशी विवाह केला. मेधावी ब्राह्मणेत्तर जातीचे होते. रमाबाईच्या या आंतरजातीय विवाहास समाजात विरोध होवू लागला. त्यांचे पतीही ब्राह्मोसमाजाशी संबंधित होते.

पं. रमाबाईच्या विवाहानंतर १८ महिन्यातच रमाबाईचे पती कॉलराच्या आजाराने जग सोडून गेले. रमाबाई व त्यांची मुलगी मनोरमा या पुन्हा एकाकी झाल्या. पुढे त्या महाराष्ट्रात आल्या.

रमाबाई ह्या महाराष्ट्रभर प्रवचने, व्याख्याने देवू लागल्या. रमाबाई शिक्षिका पेशा न स्वीकारता त्यांनी ध्येयाला अनुसरून कामाला सुरुवात केली. त्यांनी विधवा जीवन जगण्यास नकार दिला. व स्त्रियांसाठी झगडण्याची प्रतिज्ञा केली. ती म्हणजे, "जोपर्यंत माझ्या शरीरामध्ये रक्ताचा एक बिंदूमात्र आहे तोपर्यंत आपल्या जातीचे कल्याण व सुधारणा करण्याच्या कामात मी पराडूमुख होणार नाही. आजपासून स्त्री जातीची सुधारणा करावयाची आहे. हे व्रत मी धारण केले आहे." [ऑम्बेट (१९९७) २०] असे एकाकी जीवनापुढील ध्येय त्यांनी ठरवले. ही प्रतिज्ञा करणाऱ्या रमाबाईचे स्त्री स्वातंत्र्याचे कार्य येथूनच सुरु झाल्याचे मानता येईल.

शिक्षक होऊन आपल्या कर्तृत्वशक्तीला आकुंचित करणे त्यांना पसंत नव्हते. त्यांनी प्रवचने करून स्त्रिशिक्षणाविषयी लेख लिहून लोकांमध्ये जागृती करण्यास सुरुवात केली. हिंदू समाजाची जी दयनीय अवस्था झाली आहे. ती घालवण्यासाठी स्त्रियांना

ज्ञानसंपन्न करणे आवश्यक असल्याचे त्यांचे निश्चित मत होते. रमाबाईची प्रवचने ही तत्कालिन पुराणिकांच्या प्रवचनासारखी नव्हती. त्या डोळस व चिकित्सकपणे पुराणाकडे पाहून काळाला अनुरूप असा नीतिबोध करत. 'त्या खूप भाषणे देत पण समाजात शिक्षणाचा अभाव असल्यामुळे त्या निराश होत. असे असले तरी त्या भाषण, प्रवचनातून स्त्री शिक्षण, स्त्रियांचे स्वातंत्र्य व हक्क सन्मान्य जीवनाची गरज असल्याचे या स्पष्ट करत.' [थारू आणि के. (१९९१) २४५]

रमाबाई पती निधनानंतर महाराष्ट्रात आल्या त्यावेळी त्यांची आर्थिक परिस्थिती बिकट होती. त्यांच्यापुढे उदरनिर्वाहाचा प्रश्न उभा राहिला. त्यावेळी त्या महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी प्रवचने देवू लागल्या यातून स्त्री प्रश्न मांडून समाज प्रबोधन करू लागल्या. ही सर्व भाषणे व प्रवचने एकत्रीत करून स्त्रीधर्मनिती ग्रंथाची निर्मिती केली. रमाबाईंनी ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावण्यासाठी इंग्लंडला जाण्याचा निर्णय घेतला. तेथे त्या ब्रिटिश स्त्रियांना मराठी भाषा शिकविण्याचे काम करून उदरनिर्वाह करीत. रमाबाईंनी पुढे जाऊन ख्रिश्चन धर्म (१८८३) स्वीकारला. त्यांनी समानता मान्य असलेल्या धर्माचा स्वीकार केलेला दिसून येतो. त्यांच्या धर्मातरावर त्या काळात मोठ्या प्रमाणावर टिकाही करण्यात आली होती. त्यांनी ख्रिश्चन धर्माबरोबरीने स्त्री-उद्धाराची अनेक कार्येही केलेली दिसून येतात.

रमाबाईचे कार्य

तारुण्यात तीर्थयात्रा, भ्रमंती करीत असताना सासुरवास छळ सोसणाऱ्या अजाण बालिकांच्या किंकाळ्या रमाबाईंनी ऐकल्या होत्या. बालविधवांची समाजाने केलेली दुरावस्था, केशवपन करून बालिकांना कुरूप करताना पाहिले होते. इंग्लंडमधील शिक्षणाने झालेली प्रगत स्त्री त्यांनी पाहिली. त्यामुळे आपल्या देशातील स्त्रियांचे विशेषतः विधवांची दयनीय स्थिती बदलण्यासाठी त्यांनी कार्य करण्याचे ठरवले होते.

रमाबाईंनी महाराष्ट्रात पुणे येथे 'आर्य महिला समाज' [१ मे १८८२] या संस्थेची स्थापना केली. या संस्थेची त्यांनी २ उद्दिष्टे ठरविली होती. ती म्हणजे एक परंपरेने चालत आलेल्या अत्याचारापासून स्त्रियांना मुक्त करणे व दुसरे स्त्रियांना धर्म परंपरांच्या जोखडातून मुक्त करून त्यांची उन्नती करणे यासाठी प्रयत्न करणे हे प्रमुख हेतू निश्चित केले होते. तसेच संस्थेतील सर्व सभासदांचा अधिकार समान मानण्यात आला होता. यावरून रमाबाईंच्या मनात सर्व स्त्रियांसाठी लढण्याचा भगिनीभाव स्पष्ट होतो. ह्या आर्य महिला सभेची स्थापनेच्या वेळची उद्दिष्टे जर आपण पाहिली, तर 'स्त्री मुक्ती' हा शब्द न वापरताही त्यामागील संकल्पना पं, रमाबाईंच्या मनात स्पष्ट होत्या हे जाणवते. [जोगळेकर (१९९१) ६६] स्त्रियांचे मानसिक बौद्धिक उत्थापन हे रमाबाईंनी आपले जिवित ध्येय मानले होते.

आर्य महिला सभेचे पुण्यात बस्तान बसताच रमाबाईंनी महाराष्ट्रात सोलापूर, बारशी, पंढरपूर, नगर, ठाणे इ. ठिकाणी शाळा सुरु केल्या व आपल्या स्त्री जागृतीच्या व स्त्री संघटनेच्या कल्पनेला व्यापक पाया उपलब्ध करून दिला. त्या सभामधून रमाबाई स्त्रियांसमोर पुराणांच्या आधारे नवा दृष्टीकोन मांडत. तसेच त्यांनी सामाजिक परिषदेसही उपस्थित राहून स्त्री सुधारणा विषयक कार्य केलेले दिसून येते. '१८८९ साली मुंबईत भरलेल्या सामाजिक परिषदेत पंडिता रमाबाईंनी, विधवांच्या सक्तीच्या केशवपन विरुद्ध ठराव पास करून घेण्यासाठी मदत केली.' [काव्हालो (२००७) ९४]

पं. रमाबाईंना ११ मार्च १८८९ला मुंबईत 'शारदा सदन' हे विधवासाठी वसतिगृह स्थापन केले. शारदासदनचे उद्घाटन करण्यासाठी अध्यक्ष म्हणून काशिबाई कानिटकरांना बोलविण्यात आले होते. यावरून 'स्त्रियांच्या शाळेच्या उद्घाटनाला स्त्रिलाच अध्यक्षा म्हणून बोलावण्याची रमाबाईंची कल्पना अभिनव वाटते.' [जोगळेकर (१९९१) ४३] १८९० साली हीच संस्था पुण्यास हलविण्यात आली. रमाबाईंनी

ख्रिश्चन धर्म स्वीकारल्यामुळे बालविधवांचा ख्रिश्चन धर्माकडे ओढा वाढल्याची समजूत होवून लोकांमध्ये लोकक्षोभ वाढला.

याचा परिणाम म्हणून रमाबाईंनी केडगावला 'मुक्तिसदन' १९७० मध्ये सुरु केले. 'मुक्तिसदनामध्ये हजारो अनाथ, पतिता, परित्यक्ता, दुष्काळाग्रस्त, विधवा, रूग्णाईत शुद्रातिशुद्र स्त्रियांना आश्रय मिळत असे. त्यांना हिंदू धर्माने नाकारलेल्या समानतेने, माणुसकीने वागविले जात. निराधार स्त्रियांना आश्रय देऊन स्त्रियांना तेथे स्वावलंबी केले जात. हे कार्य संस्था करत. त्यासाठी स्त्रियांना शालेय शिक्षण दिले जात. सोबतच सुतारकाम, चुना मळणे, छपाई काम, शिवणकाम, भरतकाम, पारिचारिकेचे काम अशाप्रकारचे अर्थार्जन होणारी कौशल्ये शिकविण्यावर भर दिला जात.' [पाटील (२००२) ६०] पुढे वृद्ध महिलांच्या निवासासाठी 'प्रितीसदना'चीही सुरुवात करण्यात आली. अशाप्रकारे त्यांनी संस्थात्मक कार्य करून स्त्रियांना स्वावलंबी, उन्नत करण्यासाठी प्रयत्न केलेले दिसून येतात.

त्याकाळी 'बालविवाह, बालविधवा, परित्यक्ता, विधवांचे केशवपन असे गंभीर प्रश्न होते. धर्मग्रंथ प्रभावामुळे असे प्रश्न निर्माण झाले होते. 'यातून समाजमन बाहेर काढणे त्यासाठी जनजागृती करणं आणि म्हणून रमाबाईंनी आपली लेखणी व वाणी सदैव कार्यरत ठेवली. त्याला कृतीची जोड 'शारदा सदन' व 'मुक्ति सदन' या रूपाने आपली कृती जिवंत ठेवली. [कार्वाल्लो (२००७) ९१] अशा या विद्वत्तापूर्ण रमाबाईंस ब्राह्मोसमाज व विश्व विद्यालयाकडून पं. रमाबाई सरस्वती ही पदवी देण्यात आली. तसेच महिलांनी त्यांना मानपत्रही दिले. (१८७८) ह्यात त्यांनी रमाबाईंना उद्देशून असे लिहिले होते की, "हे आर्यबाई, आपण भारत वर्षीय स्त्रियांचे भूषण आहा, आपण आमची देश भगिनी म्हणून आपल्या बुद्धीस, विद्वत्तेस आणि कविता शक्तीस जो मान मिळत आहे त्याचे आम्हास मोठे भूषण वाटत आहेत. उच्च शिक्षणाने स्त्रियांची मने किती अलंकृत होतात याची प्रचिती आपल्याच उदाहरणावरून येते. या देशाच्या कोणा स्त्रीचा सन्मान

करण्याकरता आजपर्यंत (१८७८) प्रसिद्ध सभा कधी झाली नाही. स्त्रियांस स्वतंत्रता असणे ही गोष्ट शुद्ध विदेशी व परद्वीपातली होय. हा समज आपण आमच्या देशातील पुरुषांच्या मनातून दूर करावा. ” [प्रकाशवाटा (१९९८) ७] अशी रमाबाईंकडून त्या काळातील स्त्रियांनी स्वतंत्रता मिळविण्यासाठी विश्वास व्यक्त केला होता. हा विश्वास पूर्ण करण्याचा प्रयत्न त्यांनी कार्यातून केलेला दिसून येतो.

पतीनिधनानंतर रमाबाई एकट्या पडल्या पतीनिधनानंतर पत्नीने कोणत्या धर्मानुसार रहावे याविषयी एखादा ग्रंथ सापडतो का म्हणून शोध घेण्याचा प्रयत्न रमाबाईंनी केला. पण त्यांना त्याविषयी ग्रंथ सापडला नाही. त्यामुळे त्यांनी स्वतःहून असा विवेकपूर्ण ग्रंथ लिहिल्याचे दिसून येते. याद्वारे स्त्रियांना स्त्रीमुक्ती, स्त्री उन्नतीचे ज्ञान मिळावे म्हणून रमाबाई मार्गदर्शन करताना दिसतात. ‘रमाबाई हा ग्रंथ सुरुवातीसच स्वदेश भगिनीस प्रीतिपूर्वक नजर करतात. त्या लिहितात की, परलोकवासी प्रीयतम भर्ता, बाबू बिपीन बिहारीदास मेधावी आणि स्वदेश भगिनीस प्रीतीपूर्वक अर्पण केला आहे.’ [चक्रवर्ती (१९९८) ३९०]

त्याकाळी स्त्रियांना स्त्री धर्माबाबतीत पुराणिकांकडून नैतिक शिक्षण मिळे, पण त्यातून पुरुषसत्ता बळकट करून स्वतःचा स्वार्थ साधणारी व्रतवैकल्ये याविषयी ज्ञान देत. रमाबाई पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत पुस्तक लिखाणामागील कारण लिहितात की, “हल्ली जरी मोठेमोठे विद्वान स्त्रियांस नीतिज्ञान व्हावे म्हणून सुलभ भाषेत उत्तमउत्तम पुस्तके लिहित आहेत. तथापि, ती अन्योक्ति, आख्याने इ. रूपात असल्याकारणाने काही अंशी दुर्बोधच आहे. तेव्हा त्यातील सार काय आहे, हे उघड करून दाखविण्याची फारच जरूर आहे हे समजून, अशाप्रकरचा एखादा ग्रंथ असल्यास तो मिळावा म्हणून मी पुष्कळ शोध केला, परंतु अद्यापि माझ्या पाहण्यात तसा एकही ग्रंथ आला नाही..... माझ्या अल्पमतीच्या सहाय्याने मी स्वतः तसा एखादा लहानसा ग्रंथ लिहावा असे मनात आल्यावरून हा ग्रंथ लिहिला आहे. ” [पं. रमाबाई (१८८३) २] ही त्यांनी भूमिका

पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत स्पष्ट केली आहे. 'विवाह व वैवाहिकतेमधील संबंध लहान मुलांचे नैतिक शिक्षण, सुसंस्कृत पत्नी व माता बनण्यासाठीच्या जाणिवपूर्वक वागणुकीचा संकेत हा 'स्त्रीधर्मनीती' पुस्तकाचा आत्मा आहे.' [चक्रवर्ती (१९९८) ३९१]

प. रमाबाईंनी महाराष्ट्रात जी प्रवचने व्याख्याने दिली. त्यांचीच या 'स्त्रीधर्मनीती' पुस्तकात मांडणी केली आहे. पुस्तकात रमाबाईंनी पारंपारिक चौकटीतच पण अधिक डोळस व कालोचित मार्गदर्शन केले आहे. 'बदलत्या काळात आपली पत्नी, माता ही भूमिका सूझपणे पार पाडण्यासाठी त्यांना वेगळ्या शिक्षणाची निकड आहे, हे रमाबाईंनी ओळखलेले दिसते. व ह्या पुस्तकातून काही उतारे पाहिल्यास रमाबाईंच्या मनातील 'नवी स्त्री प्रतिमा' लक्षात येते.' [जोगळेकर (१९९१) ६८]

पं. रमाबाईंनी इंग्लंडला जाण्यासाठी येणारा खर्च या पुस्तकाच्या माध्यमातून मिळविला होता. 'त्यांनी लिहिलेले 'स्त्रीधर्मनीति' ह्या पुस्तकाच्या ६०० प्रति त्यावेळी सरकारने खरेदी केल्या होत्या. त्यातूनच त्यांचा खर्च चालत होता.' [शाह (१९७७) १८] स्त्री शिक्षणासंबंधी, स्त्रियांच्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी आवश्यक गुणांविषयी या ग्रंथात मार्गदर्शन असल्यामुळे, हंटर कमिशन पुढील रमाबाईंची साक्ष व त्यांची इंग्लंडच्या राणीने घेतलेली दखल व काळाची गरज ओळखून सरकारने या ग्रंथांच्या प्रती खरेदी केल्या होत्या.

स्त्रियांनी कोणत्या नीतिनुसार वर्तन केले पाहिजे हे स्त्रियांना स्पष्ट व उघड करून दाखविणे गरजेचे होते. त्यामुळे पं. रमाबाईंनी ह्या ग्रंथाची निर्मिती केली. हे स्पष्ट करून देताना त्यांनी या पुस्तकात आठ प्रकरणे दिली आहेत ती म्हणजे -

- १) पाया
- २) विद्या
- ३) मर्यादा
- ४) धर्म
- ५) वधुवृत्त
- ६) गृहकृत्य
- ७) बालकांचे पालन व शिक्षण
- ८) इतिकर्तव्यता

या सर्व प्रकरणातून रमाबाई स्त्रियांना उद्योगी, स्वावलंबी, शिक्षित होवून गृहकृत्य व वधुकृत्य पार पाडण्यास सांगतात.

स्त्री जीवनाच्या विविध बाजू रमाबाई 'स्त्रीधर्मनीति' ग्रंथात विचारात घेतात. आत्मविश्वास व्यक्त जीवनाचा पाया आहे असे त्यांचे मत असून यातून आत्मविश्वास, स्वावलंबन, नीटनेटकेपणा यांचे महत्त्व स्त्रियांना पटवून देतात ज्याची कोणी चोरी करू शकत नाही. व जे संकटातही आपले रक्षण करते असे विद्यानामकधन मिळविण्यास झटले पाहिजे. संयम व मर्यादा हे गुण स्त्रियांनी आंगिकारले पाहिजेत असेही त्या स्त्रियांना उपदेश करतात. बालविवाहातील अनिष्टेवरही त्या प्रकाश टाकतात. गृहकार्य दक्षता, काटेकोरपणा, बचत, शिस्तबद्धता, बालकांचे पालन व शिक्षण सर्व सामान्य जीवनोपयोगी व व्यावहारिक मार्गदर्शन असे अनेक विषय त्यांनी या ग्रंथात अंतर्भूत केलेले दिसून येतात.

ज्ञान, स्वाधीनता, आत्मोन्नतीची आवश्यकता

पं. रमाबाई 'स्त्रीधर्मनीति' मधील 'पाया' ह्या प्रकरणातच स्त्रियांवरील होणाऱ्या अन्याय परिस्थितीत काय केल्याने सुधारणा होईल हे स्पष्ट करतात. जगातील प्रत्येक मनुष्याला उन्नत प्रगत होण्याची इच्छा असते व परिस्थितीत समाधान मानून रहाणे प्रशंसनीय असले तरीही ज्ञान व आत्मोन्नती करणाऱ्या व्यक्तित्ने समाधानी नसावे असे रमाबाई सांगतात. स्त्रिसही उन्नती करण्याची इच्छा असू शकते. सर्व बंधनांनी जखडलेल्या काळात रमाबाई हा विचार करताना दिसतात.

स्त्रिया प्रथमतः अज्ञानी व दुर्बल तशात पराधीन असतात आणि त्या कोणत्या रितीने चालल्या असता उन्नत व ज्ञानी होण्यातील हे ही त्यास माहित नसते. [पं. रमाबाई (१८८३) २] ईश्वराने सर्वांना उन्नत होण्याची इच्छा दिली आहे. असे रमाबाई स्पष्ट करतात. यावरून स्त्री-पुरुष समानतेने प्रगती होण्याची आवश्यकता त्या स्पष्ट करतात. त्यासाठी त्या आत्मावलंबनाचा स्वीकार करण्यास स्त्रियांना सल्ला देतात. "जे मनुष्य आपण आपणास सहाय्य करिते त्यास ईश्वर सहाय्य करितो." [पं. रमाबाई (१८८३) ३] ह्या वचनाप्रमाणे स्त्रियांना उन्नत होण्यासाठी आत्मावलंबी होण्यास सांगतात.

मनुष्य म्हणून घेण्यासाठी सर्वांचे एकमेकांना सहाय्य असणे गरजेचे असते. सर्वांनी मर्यादित रहावे असे रमाबाई 'पाया' प्रकरणात स्पष्ट करतात. कारण असे न झाल्यास "जनसमाज विशृंखल, आंधळ्या उन्मत्त घोड्याप्रमाणे विचारशून्य होवून मनास वाटेल तसा चालून शेवटी विपत्तीत पडेल." [पं. रमाबाई (१८८३) ४] अशावेळी समाज स्वाधीनता म्हणजेच स्वातंत्र्य न राहता स्वेच्छाचारी व स्वैराचारी बनेल अशी ही शक्यता त्या नाकारताना दिसत नाहीत. लोकांवर उपकार करून स्वातंत्र्यास धोका निर्माण होत नाही. प्रत्येक मनुष्यास स्वतःच्या मन व बुद्धीप्रमाणे रहाण्यास स्वातंत्र्य मिळाले आहे. व स्वावलंबनाने स्वतःची उन्नती, प्रगती करून घेण्यासाठी सामर्थ्य दिले आहे. परमाबाई ह्या पुरुष व स्त्रियांना दोहोंना स्वावलंबी होवून स्वातंत्र्य उपभोगण्याचा अधिकार असल्याचे येथे स्पष्ट करतात.

स्वाधीनता प्राप्तीसाठी त्या मनुष्यास आत्मावलंबी होण्यास सांगतात. त्या लिहितात, "ज्यांच्या अंतःकरणात आत्मावलंबन नाही त्यास योग्य स्वाधीनताही नाही." [पं. रमाबाई (१८८३) ५] हे आत्मावलंबन त्या काळातील स्त्रियांच्यात नसल्याची जाणीव स्त्रियांना करून देतात. त्यामुळे स्त्रियांच्या विकासासाठी आत्मावलंबन हा पाया असल्याचा विचार त्या मांडतात. स्त्रियांना विकास करून घेण्यासाठी विचार करून कामास लागावे. त्यामुळे ज्याप्रमाणे लोकव्यवहारात पुरुषांचे अधिपत्य आहे. त्यापेक्षाही स्त्रियांचे अधिक अधिपत्य निर्माण होईल. अशीही त्या स्त्री जातीकडून अपेक्षा करतात.

स्त्रीजातीविषयी सुधारणा करण्यास इतरांची वाट न पाहता स्वतः स्त्रीने पुढे यावे असे रमाबाईंचे मत आहे. त्या लिहितात की, "दुसऱ्या बाया कोणी काही करोत अथवा न करोत पण मी माझ्या स्वतःच्या व माझ्या परिवारातील इतर स्त्रियांच्या उन्नतीविषयी झटत जाईन..... 'म्या एकट्याने काय करावे?' " [पं. रमाबाई (१८८३) ६] असे न म्हणता प्रत्येकीने प्रतिज्ञा करून कार्यास लागावे. त्यामुळे काळ बदलण्यास वेळ लागणार नाही असे त्या म्हणतात. हे स्त्रियांना पटवून देण्यासाठी रमाबाई इंग्रजांच्या स्वदेशप्रिती,

एकोपा, उदयमशिलता इ. गुणांविषयी उदाहरण देतात. भारतातील लोकांमध्ये अशा साहसाचा, धाडसी वृत्तीचा, स्वावलंबनाचा, उत्साहाचा उद्यमशीलतेचा अभाव मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. अशी त्या भारतीय लोकांवर निरुद्योगी असल्याची टिका करतात.

ह्या देशातील पुरुष निर्वाहासाठी काम करतात. पण स्त्री जात म्हटलं की आळशी हट्टी, मूर्ख असे मत बनते. कारण स्त्रिया ह्या घरकाम करीत असल्यातरी उन्नतीचे कार्य करणाऱ्या स्त्रीया कमी आहेत असे रमाबाई टिका करून स्त्रियांना उद्योगी बनण्याचा उपदेश करतात. जर देशातील लोकसंख्या २६ कोटी मानली तर “मुळीच उद्योग न केल्यास अशा मोठ्या २६ कोटी प्रज्येच्या संख्येतील हा आळस जाईल तरी कसा? दिवसातून २४ तास आळसात लोळणाऱ्या प्रत्येक मनुष्याने जर एक-एक तास नित्य आपला आळस सोडून तेवढ्या वेळात होईल तितके आपआपल्या उन्नतीस उपयोगी पडणारे काम केले ; तर प्रत्येक दिवसांत देशाच्या उन्नतीकरिता २६ कोटी तास काम केल्यासारखे होईल.” [पं. रमाबाई (१८८३) ९] त्यामुळे ह्या देशाची आर्थिक स्थिती सुधारेल असा रमाबाई येथे अर्थ विषयक विचार मांडतात. स्त्रियांच्या निरुद्योगामुळेच स्त्री जातीची पुरुष विटंबना करतात. यासाठी स्त्रियांनी उद्योगी बनून संसारात पुरुषांना सहाय्य करण्यास रमाबाई सांगतात. स्त्रिया शिक्षित असतील तर स्त्रिया पुष्कळ कामे करू शकतील व त्यामुळे वेळेची बचत होते. व देशाची उन्नतीही होते असे मत मांडतात.

संसारात आनंदी असणे म्हणजे सुख नव्हे तर पराधीनता हे दुःख व स्वाधीनता हे सुख असे पं. रमाबाई मानतात. रमाबाई स्वातंत्र्य, स्वाधीनता असणे म्हणजेच मनुष्य सुखी अशी सुखाविषयीची व्याप्ती त्या स्पष्ट करतात. पराधीनता व आळस हे गुण स्त्रियात असल्या कारणानेच पुरुष स्त्रियांचा अपमान करतात व ह्या अवगुणांमुळेच हा पुरुषाचा अपराध मानू नये असे रमाबाई स्त्रियांना दरडावतात. हे स्पष्ट करण्यासाठी त्या लिहितात, “ ते लोक आपण काही एक करू शकत नाही, व अगदी क्षुल्लक अशा विषयाकरिता देखील दीन होऊन त्यांची तोंडे पाहत बसतो. म्हणून थड्डा करतात; वेडावून दाखवितात;

व वेळ सापडल्यास आपल्या डोईवर लाथ मारण्यासाठी मागेपुढे पाहत नाहीत.” [पं. रमाबाई (१८८३) १४] त्यासाठी स्त्रियांनी ज्ञान, उद्योगी इ. गुण अवलंबनाचा उपदेश करतात. पुरुषांनी दाखविलेल्या स्त्री दाक्षिण्यामागे स्त्रीचे दुय्यमत्व व परावलंबित्व असते हे गृहीत त्यांनी जाणल्याचे यावरून दिसून येते. [जोगळेकर (१९९१) १४४]

अशाप्रकारे त्या आत्मावलंबनाचा सतत स्त्रियांसमोर पाठपुरावा करतात.

स्त्रियांचा आत्मसंयम व आत्मसन्मान

रमाबाई स्त्रियांना ज्ञान मिळवून उद्योगी बनण्यास सांगतात. “प्रत्येक मनुष्याने ते ज्या स्थितीत असेल तीस योग्य किंबहुना त्यापेक्षा जास्ती चांगुलपणा संपादून आपली योग्यता वाढविण्यांत तत्पर असले पाहिजे.” [पं. रमाबाई (१८८३) ४१] रमाबाई व्यक्तीने उत्तरोत्तर आपली योग्यता वाढविण्यास सतत प्रयत्न करावेत असे स्त्रियांना सांगतात आणि ही योग्यता वाढविण्यासाठी मर्यादा या गुणाय त्या महत्त्व देतात. विद्या, धन, मान, प्रतिष्ठा मिळविणे सहज साध्य असले तरी मर्यादा नसेल तर त्यांचे रक्षण होणे कठीण असल्याचे त्या सांगतात. व्यक्ती उच्च स्थान मिळवू शकतात. पण ते स्थान टिकविण्यासाठी गंभीरता व मर्यादशील वर्तन अंगिकरणे आवश्यक असते. गंभीरता व मर्यादा हे गुण नसल्यास त्या स्थानापासून व्यक्ती दूर जाऊ शकते. म्हणून समाजात प्रतिष्ठा, उच्च स्थान प्राप्त करणे किंवा इतर नीच व्यक्तिपेक्षा खालचे स्थान होणे हे त्या व्यक्तित्वाच्या कृतीवरच आधारित असते. त्यामुळे स्त्रियांनी आपले आचरण चांगले ठेवा. मन गंभीर करा व मर्यादेबाहेर पाऊल पडू देवू नका असा सल्ला रमाबाई येथे देतात. स्त्रियांना समाजातील पुरुषाबरोबरीचे त्यान मिळविणे कठीण असले तरी ते स्थान मिळविल्यानंतर ते टिकविण्यासाठी गंभीर मर्यादशील राहून त्यासाठी दृढनिश्चयी बनण्यास सांगतात. हे स्थान प्राप्त झाले नाही तरी चालेल पण स्त्रीने आपले आहे ते स्थान टिकविले पाहिजे असे त्या स्त्रियांना मार्गदर्शन देतात.

पं. रमाबाईच्या मते, “धर्म व नीतिनुसारच या मर्यादेचे पालन केले जाऊ शकते. नीति, धर्म आणि त्यांचे अनुयायी हे संसारातील सुखास योग्य सीमेत ठेवू पाहतात.” [पं.रमाबाई (१८८३) ४३] संसारातील सुखे ही क्षणभंगुर असतात. त्यामुळे व्यक्तींनी मिताचरण आत्मसंयमन आणि सावधपणा ह्यांचा स्वीकार करावा. असे सांगून त्या तरुणींना उचले, भामटे, ठकबाज यापासून सावधही करतात. “तुमच्या समोर जी माणसे चांगल्या रस्त्यास लागली, ती धन, मान व सुखाने तुम होऊन जगात आपले नाव गाजवीत नांदत आहेत. तद्विरुद्ध वागणारी आपले सर्वस्व हरवून घेऊन जीवनमृत्तासारखी होऊन राहिली आहेत.” [पं. रमाबाई (१८८३) ४५] असे स्पष्ट करून त्या विचारपूर्वक योग्य अयोग्यतेचा विचार करण्याचा सल्ला देतात.

तारुण्य हे चिरकाल नाही त्यामुळे मनुष्याने तारुण्यात हरवून जाऊ नये त्यामुळे ‘बाह्यरूपापेक्षा गुणाला असलेले महत्त्व व चरित्र्य हा आपल्या विकासाचा पाया आहे हे रमाबाई वारंवार सांगतात’. [काव्हालो (१००७) ७५] व्यक्ती जेवढ्या चरित्र्यवान, पवित्र असतात तेवढी त्यांना प्रतिष्ठा लाभते. त्या कलंकित झाल्यास त्यांची समाजामध्ये मर्यादा व प्रतिष्ठा रहात नाही. त्यामुळे दुष्कर्मे करून पदप्राप्ती न करता नीच कुलांत जन्मल्यास योग्य चरित्र्य असले तरीही समाजात व्यक्तिस मान, प्रतिष्ठा मिळते. “तेव्हा पवित्र चरित्रासारखी योग्यता जगांत दुसऱ्या कोणत्याही पदार्थाला नाही.” [पं. रमाबाई (१८८३) ४७] असे त्या सिद्ध करतात. गंभीरता प्राप्त करण्यासाठी त्या मिताचरणाने चरित्र पवित्र राखले पाहिजे. व्यक्तीने सावध राहून कामात गुंतून रहावे त्यासाठी आत्मसंयमन केल्यास कोणतेही कार्य हे मर्यादेबाहेर जाणार नाही असे रमाबाई आत्मसंयमनाचे महत्त्व सांगतात.

जे लोक बुद्धीमान आणि ज्ञानी असतात ते अहंकारी व उद्धट नसतात. त्यामुळे विनयशिलता, नम्र होण्याचा त्या स्त्रियांना सल्ला देतात. कारण समाजात संसारात मोठे उच्च व्हावयाचे असेल तर विनय, नम्रता असणे आवश्यक असते. चुक झाल्यास ती

स्वीकारून नम्र व्हावे. त्यामुळे नम्र होणाऱ्यास व ज्या व्यक्तित्वजवळ नम्र होतो. त्या दोघांना ही आनंद होतो. त्यामुळे दंड चुकू शकतो म्हणूनच पं. रमाबाई ह्या वडील, शिक्षक यासारख्या व्यक्तित्वा सन्मान करण्याचा नियम स्पष्ट करतात. तसेच त्या जात पाहून दिल्या जाणाऱ्या सन्मानाच्या रीतीवरही टिका करतात. व्यक्तित्वाच्या जातीनुसार सन्मान न करता गुणांचा सन्मान व्हावा अशी त्या समानतेची अपेक्षा करतात.

तसेच स्त्रियांना समाजातील व्यक्तित्वाबरोबर वावरतानाही चालण्याबोलण्याची, वस्त्रे परिधानाच्या मर्यादांचे पालन करण्यास सांगतात. काही पुराणिक व धर्मोपदेशकांपासून त्या स्त्रियांना सावध राहून मर्यादा पालनाचे तत्व स्पष्ट करून दाखवतात. “ग्रंथात असे आहे की, मातापिता, ज्येष्ठभ्राता, श्वशूर इत्यादी गुरुजनच स्त्रियांचे गुरु होत. वास्तविक पाहिले असता नात्याने वर सांगितलेले आणि ज्ञान देणारे शिक्षक हेच गुरु. परंतु तेही जर आपणास सत्य ज्ञानाचा रस्ता दाखवून अज्ञानापासून होणारे महाअनिष्टांपासून न सोडविल तर त्यांससुद्धा गुरु किंवा पूज्य मानने योग्य नाही. ” [पं. रमाबाई (१८८३) ५९] असे स्पष्टपणे सांगतात.

१९ व्या शतकातील स्त्रियांची परिस्थिती पाहता या स्थितीतून स्त्रियांची जे सुटका करतील तेच स्त्रियांचे गुरु असे रमाबाई स्त्रियांच्या गुरुबाबतची भूमिका घेतात. अर्थात मातापिता, शिक्षण पती, हे स्त्रियांना मदत करत नसतील तर त्यांना स्त्रियांचे शत्रू मानण्यास स्त्रियांना भाग पाडतात. यावरून स्त्री सुधारणेसाठी सर्वांनी झटणेची आवश्यकता त्या येथे स्पष्ट करताना दिसतात. अशाप्रकारे स्त्रियांनी मर्यादापालन करून परस्पर प्रितीने वागून सर्वांनी सुखदुःखात साथ देणे हे मनुष्याचे कर्तव्यकर्म असल्याची पं. रमाबाई येथे स्त्रियांना जाणीव करून देतात.

शिक्षणाची आवश्यकता

स्त्रियांवर होणारे अन्याय हे स्त्रियांच्या अशिक्षितपणामुळेच होतात. हे पं. रमाबाई जाणून होत्या. त्यामुळे स्त्रियांनी शिक्षित होणे त्या आवश्यक मानतात.

त्या शिक्षणाचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे पटवून देताना लिहितात की, विद्या हे अक्षय्य म्हणजेच न संपणारे धन आहे. “ विद्याही ज्ञानाची आई आहे. जसे आईवाचून मूल होत नाही, तसेच विद्येवाचून ज्ञानही मिळत नाही. ” [पं. रमाबाई (१८८३) १८] त्यासाठी स्त्रियांनी ज्ञान मिळवण्यासाठी विद्याभास केला पाहिजे असे त्या सांगतात. विद्याप्राप्तीमुळे कोणत्याही संकटाला सामोरे जाण्यास धैर्य मिळते. त्यामुळे त्या काळातील पुरुषसत्तेने लादलेल्या जीवनात धैर्य येण्यासाठी शिक्षित होण्याची गरज त्या स्पष्ट करतात.

विद्या संपादनास बालवय योग्य असल्याकारणाने बालवयातच जेवढे ज्ञान संपादता येईल तेवढे ते संपादन्यास त्या सांगतात. संस्कृत, इतिहास, पदार्थविज्ञान, भूगोल, अर्थशास्त्र, नीतिशास्त्र, वैद्यकिय व आजारी माणसे, लहान मुले यांचे सांभाळ करण्याचे ज्ञान, पाकशास्त्राचे ज्ञान, शिवणकाम अशी इतर कला कौशल्ये स्त्रियांनी आत्मसात करून ज्ञानी व्हावे. संसारात हे ज्ञान आवश्यक असल्याचे रमाबाई स्पष्ट करतात.

ज्ञानामुळे धनाचा विनिमय चांगल्यारीतीने समजण्यास सोपे जाते. धन जपून वापरावे. व्यापार वाढविण्यासाठी या धनाची गुंतवणूक करता येते. त्यामुळे ज्ञान असणे गरजेचे असते. आळस, दुर्व्यसन यामुळे मनुष्याजवळ विद्या रहात नाही. हे सर्व करण्यासाठी ज्ञान आवश्यक असते. व ते ज्ञान मिळविल्यास अहंकार न बाळगता ज्ञानाचा सदुपयोग करून घेण्यास त्या सांगतात. आपल्याला ज्ञान देण्याचा शिक्षकस योग्य सन्मान केले. शिक्षकावर भक्ती ठेवावी. स्वतःचे ज्ञान वाढल्यास मोठेपणा मिरवू नये. असेही त्या स्त्रियांना स्पष्टपणे सांगतात.

‘स्त्रियांना व मुलींना घराच्या चार भिंती बाहेर काढून धीटपणाने पुरुष समाजात वावरण्याची सवय लावणे, बाहेरच्या जगाचा परिचय करून देणे, त्यातूनच हळुहळू आत्मविश्वास निर्माण करणे हाच शिक्षणाचा हेतू असावा’ असे रमाबाई शिक्षणाचे महत्त्व स्पष्ट करतात. [प. रमाबाई (१९९७) ९] ज्ञानाचा उपयोग स्त्रीजातीने उन्नत स्वाधीनता मिळविण्यासाठी करावा असे त्या स्त्रीधर्मात मांडतात. ‘भारतात आलेल्या हंटर

कमिशनपुढे रमाबाईनी भारतातील स्त्री शिक्षणाविषयीची आवश्यकता स्पष्ट केली. त्यामुळेच भारतात स्त्रीशिक्षण स्त्रियांसाठी दवाखाने स्त्री डॉक्टर यांची व्यवस्था झाली.' [टिळक (१९६०) ११०]

धर्मपालनाचा आग्रह

पं. रमाबाईनी या पुस्तकात अशी भूमिका मांडली आहे की, सर्व जगात असणारे, सुधारलेले व अडाणी लोक या सर्वांना धर्म असतो. ते सर्व धर्माचे सदाचरण करून सुखी होतात. धर्म असल्यानेच लोक उच्चंखल बनत नाहीत. ते सन्मार्गाचा अवलंब करतात. कारण धर्माच्या भयासारखे दुसरे कोणतेच साधन नसल्याचे रमाबाई मानतात. रमाबाई येथे विश्वाचे अंतिम सत्य सांगतात. जगाचे रक्षण करणे व त्यांचे मंगल करण्याची क्षमता धर्मात आहे. अशी त्यांची धर्मश्रद्धा असलेली दिसून येते.

पं. रमाबाई 'स्त्रीधर्मनीति' त धर्मविषयक प्रकरणात एकूण १० धर्मलक्षणे सांगतात ती पुढीलप्रमाणे -

१) धृति म्हणजे धैर्य,	२) क्षमा,
३) दम म्हणजे मनोनिग्रह,	४) अस्तेय म्हणजे चोरी न करणे,
५) शौच म्हणजे बाह्य आंतरिक शुचिता,	६) इंद्रियनिग्रह,
७) धी म्हणजे धर्मसंबंधी बुद्धी,	८) विद्या,
९) सत्य,	१०) अक्रोश : राग, द्वेष, मत्सर

या वाईट गुणांचा त्याग करणे. अशी १० धर्मलक्षणे सांगून त्यांचे पुढीलप्रमाणे स्पष्टीकरण देतात.

१) धृति - धृति म्हणजे धैर्य. शत्रूपासूनच्या भयाला धारिष्ठाने सामोरे जाणे हे धैर्य बाह्य असून शरीरातील क्रोध लाभ यांच्यावर विजय मिळविणे म्हणजेच धैर्य असे रमाबाई स्पष्ट करतात. त्या स्त्री जातीस लोभी स्वार्थी धर्माचरणान्यास विरोध करण्यास सांगतात.

२) क्षमा - मनुष्याने क्षमाशिल असावे. त्यामुळे त्यास शत्रू रहात नाहीत व हा गुण अंगिकारल्याने वाईट परिस्थिती उद्भवत नाही. स्त्रियांना क्षमाशिलतेमुळे पृथ्वीची उपमा दिली जाते. त्यामुळे स्त्रियांनी क्षमाशील बनावे असा रमाबाई उपदेश करतात.

३) मनोनिग्रह - मनोनिग्रह हा गुण सर्वात कठीण असून तो स्त्रियांनी स्वतः जागृत ठेवावा. मनोनिग्रही रहाण्यासाठी धैर्याची आवश्यकता रमाबाई स्पष्ट करतात. “तसे न केल्यास मनुष्यास जन्मभर मोठी मोठी संकटे भोगावी लागतात.” [पं. रमाबाई (१८८३) ६६] त्यामुळे स्त्रियांनी स्त्रीदास्यातून मुक्त होण्यासाठी मनोनिग्रह केला पाहिजे. असे येथे पं. रमाबाई मनोनिग्रहाचे महत्त्व पटवून देतात.

४) अस्तेय - म्हणजेच चोरी न करणे चोरीसारखी पापे कधीतर उघड होतात. त्यामुळे “जे मनुष्य चोर असे लोकांस समजते, त्याची प्रतिष्ठा रहात नाही.” [पं. रमाबाई (१८८३) ६७] त्यामुळे ती व्यक्ती प्रतिष्ठा, धर्म यापासून वंचित रहाते. त्यामुळे स्त्रियांना प्रतिष्ठा प्राप्तीसाठी अस्तेय रहाणेचे रमाबाई बजावतात.

५) शौच - शरीर जसे बाहेरून स्वच्छ असावे त्याप्रमाणे मन पवित्र ठेवले पाहिजे. “बाहेर स्वच्छ आणि आत मलीन असे भांडे जसे कोणास आवडत नाही, त्याप्रमाणेच असे मनुष्यही कोणास आवडत नाही.” [पं. रमाबाई (१८८३) ६९] मन सर्वकाळ पवित्र चिंतनाने व धर्मभावाने भरून ठेवले पाहिजे. त्यामुळे पापचिंतनास आळा बसून सुखप्राप्ती होईल. त्यामुळे स्त्री संरक्षणार्थ विचारांना गती येईल असे रमाबाई यातून सुचित करतात.

६) इंद्रियनिग्रह - रमाबाई लिहितात, “जितकी इंद्रिये आहेत ती आंधळ्याप्रमाणे आहेत.” [पं. रमाबाई (१८८३) ७०] त्यामुळे ज्ञान व धैर्य, यांच्या सहाय्याने त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवले पाहिजे व त्यास सत्कार्यास प्रवृत्त करावे.

७) धर्मबुद्धी - “विवेक हे ह्या बुद्धीचेच स्वरूप होय.” [पं. रमाबाई (१८८३) ७१]
सद्सद्विचार करून सत्कार्यात प्रवृत्ती व असत्कार्यापासून निवृत्ती ही विवेकानेच घडू शकते. विवेकबुद्धी असल्यास धर्मविरोधी कोणतेही कार्य घडत नाही. त्यामुळे धर्मबुद्धीने विचार करण्याचे महत्त्व रमाबाई मान्य करतात.

८) विद्या - जगात चांगले वाईट हे ईश्वराच्या अभिप्रायापासून होत असते. त्यामुळे ईश्वरासंबंधी ज्ञान असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे सुखाचा अर्थ प्राप्त होतो. असे रमाबाई मानतात. कितीही दुःखे झाली तरी स्त्रियांनी ईश्वरचरणी मग्न व्हावे. यामुळे अमोघ सुखप्राप्त होते. “ईश्वरप्रेमासारखे सुख जगांत नाही हे प्रसिद्धच आहे.” [पं. रमाबाई (१८८३) ७२] येथे रमाबाईंची ईश्वरावरील अढळ श्रद्धा दिसून येते. ईश्वरप्राप्तीसाठी ब्रह्मविद्या संपादन करणे मनुष्यासाठी आवश्यक आहे. त्याप्रमाणे स्त्रिया ह्या मनुष्य असून त्यांनीही ब्रह्मज्ञान संपादन करावे असे त्या सांगतात. रमाबाईंची स्त्री-पुरुष समानता याविषयीची मते येथे दिसून येतात.

९) सत्य - “खरे बोलणे आणि बोलण्याप्रमाणे आचरण करणे हा गुण सर्वात सर्वश्रेष्ठ आहे.” [पं. रमाबाई (१८८३) ७३] धनिक, विद्वान यांच्याठिकाणी सत्य गुण नसल्यास त्यांना समाजात लोक महत्त्व देत नाहीत. त्यामुळे दोषास पात्र असले तरीही सत्य बोलवे. त्यामुळे समाजात प्रतिष्ठा, विश्वास वाढतो. असे त्या स्त्रियांना सत्याचे महत्त्व सांगतात.

१०) अक्रोध - “अक्रोध म्हणजे राग आणि त्याचीच रूपांतरे, द्वेष, मत्सर इ. ही नसणे. क्रोध मनुष्याचा मोठा आणि दुर्जय शत्रू आहे.” [पं. रमाबाई (१८८३) ७४]
त्यामुळे कोणीही मत्सरी व्यक्तिस सहाय्य करीत नाही असे रमाबाई येथे सांगून स्त्रियांना क्रोधाचा त्याग करण्यास सांगतात.

अशाप्रकारे धर्माची वरील १० लक्षणे स्वीकारून स्त्रियांनी समाजामध्ये वर्तन करावे. त्यामुळे त्यांना समाजात पुरुषांप्रमाणे स्थान मिळेल अशी खात्री रमाबाई स्त्रियांना करून देतात व धर्मासारखा मित्र अन्य कोणीही नसल्याचे रमाबाई स्पष्ट करतात.

स्त्री-पुरुष परस्परपूरकता

“ईश्वरी नियमाप्रमाणे जर परस्परांच्या सहाय्याशिवाय सुख व्हावयाचे नाही असे ठरले, तर स्त्रियांच्या सहाय्यावाचून पुरुषांस व त्यांच्या सहाय्यावाचून स्त्रियांस सुख होईल तरी कसे?” [पं. रमाबाई (१८८३) १३] असा प्रश्न करून रमाबाई स्त्री-पुरुष नात्यातील परस्परपूरकता दर्शवितात. स्त्री-पुरुषामधील परस्परपूरकता विशद करून हा ईश्वरी नियम असल्याचे रमाबाई स्पष्ट करतात.

पं. रमाबाईंनी ‘वधुकृत्य’ प्रकरणामध्ये सुरुवातीलाच स्त्री-पुरुषांची परस्परपूरकता स्पष्ट करतात. त्या लिहितात की, “ईश्वराने या संसारातील प्राण्यांत स्त्री आणि पुरुष अशा दोन जाती केल्या आहेत. त्या दोन्ही जातीतील मनुष्य एकमेकांचा आश्रय न करिता पृथक राहतील आणि परस्परांचे सहाय्य न करतील तर ईश्वराचा संसार कधीही पूर्ण व्हावयाचा नाही. कारण स्त्री आणि पुरुष ही संसाराची दोन अंगे आहेत. कारण स्त्री आणि पुरुष ही संसाराची दोन अंगे आहेत.” [पं. रमाबाई (१८८३) ७९] त्यातील एक अंग कमी असेल तर कोणतेही कार्य होवू शकणार नाही. मोठे मोठे विद्वान धनी असले तरीही स्त्रियांशिवाय पुरुषास पूर्णत्व येत नाही. कारण ज्या कार्यामध्ये स्त्रीचे सहाय्य आवश्यक असते ते न मिळाल्यास एकट्यावरच त्या कार्याचा भार पडत असल्यामुळे अधिक परिश्रमामुळे प्रकृती बिघडते. अशा रीतीने रमाबाई पुरुषांच्या जीवनातील स्त्रीचे महत्त्व पटवून देतात. त्याप्रमाणेच त्या स्त्रियांच्या जीवनातही पुरुषांचे तितकेच महत्त्वाचे स्थान असल्याचे स्पष्ट करतात व स्त्री-पुरुषांनी एकमेकांच्या आश्रयाने व एकमेकांच्या अधीन रहावे समाजात स्त्री-पुरुष निर्माण करण्यामागे ईश्वराचा हाच अभिप्राय असल्याचे रमाबाई व्यक्त करतात. “कधी कधी काहीजण या विरुद्ध पशुप्रमाणे

वर्तन करतात. आणि अशा संबंधाने न राहिल्यामुळे ईश्वराशेचा अपमान होतो आणि त्या पापाची फळे दुःख, अनुताप, अपमान इ. त्यास भोगावे लागतात. त्यामुळे स्त्री-पुरुषांनी धर्मास अनुसरून परस्पर संबंध ठेवावेत. ” असा रमाबाईंचा पापपुण्याविषयीचा ईश्वरीय समज दिसून येतो.

रमाबाई लिहितात, “साहस सहिष्णुता धैर्य हे गुण पुरुष प्रकृतीचे स्वाभाविक आहेत ते स्त्रियांत नसतातरु; ज्या पुरुषाच्या साहस, धैर्य, सहिष्णुता, शौर्य इ. कठोर गुणात दया, नम्रता, स्नेह इ. कोमल गुणांची छाया नसते तो पुरुष अगदी रूक्ष दिसतो. तसेच ज्या स्त्रियांच्या नम्रता, दया, ममता, कोमलता, लज्जा इ. गुणात धैर्य, सहिष्णुता, सत्यपरता, तेजस्विता इ. गुणांची छाया नसते ती अगदी भित्री आणि वेळेवर कोणत्याही कामास येणारी नसते.” [पं. रमाबाई (१८८३) ८४] स्त्री व पुरुषांत वेगवेगळे गुण असतात. त्यामुळे दोघांची परस्परपुरकता आणखीनच गरजेची असते असे मत रमाबाई मांडतात. यासाठी त्या स्त्री-पुरुषांना परस्पर आपापले गुण संक्रमित करण्यास सांगतात व स्त्री-पुरुषांतील सुसंवादाची आवश्यकता स्पष्ट करतात. त्यासाठी त्यांचा विवाह होणे इष्टप्रद असल्याचे त्या मान्य करतात.

रमाबाई पुढे जाऊन अशी भूमिका मांडतात की, एका व्यक्तिस सर्व सुख-साधने देवून रानात सोडल्यास ती सोबतीशिवाय रहाण्यास तयार होणार नाही. आणि त्यासाठी पत्नीचा पती व पतीची पत्नी हीच सोबत योग्य आहे. म्हणूनच त्या पती-पत्नी संबंधच श्रेष्ठ मानतात. त्या दोघांमध्येच मित्रता होवू शकते. हे पटवून देताना त्या “अर्ध्द भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा । भार्यामूलं त्रिवर्गस्य भार्यामूलं तरिष्यतः ” या संस्कृत वचनाचा वापर करतात. ‘सर्व प्रकारच्या प्रेमामध्ये परस्पर वैवाहिक प्रेम हे बहुव्यापक असल्याचे रमाबाई स्पष्ट करतात. ’ [चक्रवर्ती (१९९८) ३९२] पती -पत्नीत समपातळीचे, मित्रत्वाचे नाते असावे, असे त्या म्हणतात. व त्याद्वारे पतीनपत्नीमधील समानताच सुचित करतात. [जोगळेकर (१९९९) ६९]

बालविवाह

पं. रमाबाईंनी बालविवाह विषयकही आपले विचार मांडतात. बालवयात विवाह झाल्यामुळे त्या मुलांना परस्परातील संबंध काय आहे आणि ते टिकविण्यासाठी परस्परात एकोपा व परस्पर सन्मान याची आवश्यकता असते याची जाणीवही नसते. त्यामुळे त्यांच्यातील अज्ञानामुळे त्या नात्यात दुरावा येवून अनेक अनर्थ घडून येतात. बालवयात झालेले विवाह टिकतीलच असे नाही. असे रमाबाईंचे मत असल्यामुळे त्या बालविवाहास विरोध करतात. क्याचर ८ ते २० वर्षे ही संसारासाठीची नसून ती ज्ञानार्जनाची आहेत असे त्या समाजास परखडपणे सांगतात. रमाबाई म्हणतात, “बालवय म्हणजेच ८ वर्षापासून ते २० वर्षे ही ज्ञानार्जनाची असतात..... मनुष्य जन्मात येऊन जर ज्ञान नसले तर त्यापेक्षा पशुजन्मही श्रेष्ठ समजला पाहिजे.” [पं. रमाबाई (१८८३) ८०] बालवयातच विवाह झाल्यामुळे मुले लहान वयातच संसारात गुंतून रहातात. व ज्ञानार्जनाकडे दुर्लक्ष केले जाते. त्यामुळे हे ज्ञानार्जनाचे वय निघून गेल्यास तो काळ परत आयुष्यात येत नाही. रमाबाई मानतात. लहान वयात लग्न केल्यामुळे अल्पवयात मुलेबाळे होतात. त्यामुळे होणारी संतानेही दुर्बल, निस्तेज, बुद्धीहिन होऊन पूर्ण आयुष्याचा उपभोग न घेता मृत्यू पावतात. अल्पवयात शरीराचा विकास झालेला नसतो. बुद्धी, स्वास्थ्य व आयुष्यकारक धातू हे परीपक्व व विकसित झालेले नसतात. अशा परिपक्व व असंपूर्ण शरीराचा अनुचित व्यवहार केल्याने त्याची हानी होवून होणारी संतानेही निकामी होतात. असा रमाबाई बालविवाह न करण्यामागे शास्त्रीय दृष्टिकोन निदर्शनास आणतात.

रमाबाई बालविवाहाचा आणखी एक दुष्परिणाम सांगतात. तो म्हणजे बुद्धी परिपक्व नसल्यामुळे स्त्री पुरुषांना आपल्या योग्यतेच्या व्यक्तीबरोबर विवाह करण्याची जाण नसते, त्यांची विचारशक्ती विकसित नसते. “परस्पर विरुद्ध गुणविशिष्ट एकमेकांस न आवडणाऱ्या स्त्री-पुरुषांची गाठ पडली म्हणजे ती सुखी तरी कशी होतील?” [पं.

रमाबाई (१८८३) ८१] यामागे रमाबाई समाजास कारणीभूत धरतात. अशाप्रकारे रमाबाई बालविवाह चालीवर परखडपणे टीका करतात.

विवाहविषयक स्वाधीनता

विवाह म्हणजे एक दोन दिवसाचा नसून आयुष्यभरासाठी असतो. त्यामुळे विवाह करण्यासाठी स्त्री-पुरुषांना स्वाधीनता असण्याची आवश्यकता रमाबाई स्पष्ट करतात.

पुरुषांच्या दुर्वर्तनामुळे स्त्रिया आत्महत्येसारखे महापातक करतात. तसेच काही सत्पुरुष हे पत्नीच्या दुराचरणाने स्त्रीहत्या, व्यभिचार ही महापातके करतात. याचा दोष पं. रमाबाई स्त्री-पुरुषांस न देता त्या ही स्वाधीनता हिरावून घेणाऱ्या व अकाली विवाह लावून देणाऱ्या समाजास देतात. अन्यथा, कितीही उपाय, सुधारणा केल्यातरी त्यात उन्नती होणार नाही असे त्या समाजास स्पष्टपणे दरडावतात.

स्त्री पुरुषांनी २० व्या वर्षी विवाह करावा असे रमाबाई विवाहासाठी योग्य वय सूचवतात आणि म्हणतात, “हा सम्बन्ध करणे, तो लोकांच्या पसंतीने, धनलोभाने अथवा कोणत्याही प्रकारच्या प्रलोभनाने भुलून करूं नये. कारण प्रलोभने ही दुरून पाहतां फार चांगली दिसतात, पण जवळ गेलें म्हणजे त्यात काही सार नसतें.” [पं. रमाबाई (१८८३) ८२] येथे रमाबाईंनी विवाहातील अर्थव्यवहाराच्या केंद्रस्थानाची दखल घेतलेली दिसते. त्याकाळी प्रेमविवाहास समाजात स्थानच नव्हते. तरीही ‘पंडिता रमाबाईंनी तर पुढे जाऊन प्रेमविवाहाची तरफदारी केली आहे. निष्प्रेम विवाह त्यांना अर्थशून्य वाटतो.’ [खोले (१९९७) ८१] ज्यात प्रेम नाही अशांचा विवाह झाला तरी काही उपयोग नाही यासाठी धर्म बुद्धी, सद्गुण विद्या, प्रेम आणि उदारता हे गुण पाहूनच करावा असा रमाबाई विवाहेच्छूंना सल्ला देतात. “अशी निरूपम प्रेमिक स्त्री पुरुषच परस्परांच्या दुःखाने दुःखी आणि सुखाने सुखी होतात. तीच ह्या संसारास स्वर्गशोभा

आणितात व त्यापासूनच संसाराची उन्नती होण्याची आशा असते.” [पं. रमाबाई (१८८३) ८३] प्रेमविवाहाची कल्पना त्यांनी स्वानुभवावरून मांडलेली दिसते.

जगात पश्चादी जंतूसुद्धा आपल्या पसंतीने स्त्री-पुरुष संबंध स्थापन करण्याची स्वाधीनता आहे; मग मनुष्यांत तसे का नसावे? [पं. रमाबाई (१८८३) ८४] असा रमाबाई प्रश्न विचारतात व अशा ईश्वरी नियमाविरुद्ध रीति प्रचलित करून मनुष्याने अकल्याण करून घेणे योग्य नसल्याचे त्या येथे सांगतात. रमाबाई विद्वान असल्यामुळे त्यावेळच्या अनेक पुरुषांना त्या सहधर्मिणी असाव्यात असे वाटत असे. [टिळक (१९०७) ७१] परंतु रमाबाईंनी आपल्या विवाहसंबंधीचा निर्णय स्वतः घेतला व आपल्या प्रिय व्यक्तीशीच विवाह केला.

स्त्रियांवरील अत्याचार

पं. रमाबाईंनी समाजात वावरताना पुरुषांनी स्त्रियांबाबतचे वर्तन पाहिले होते. पुरुषांनी दुराचरण केल्यावरही समाजातून यावर काहीही प्रतिक्रिया येत नसल्याचे पाहिले. पुरुष हे स्त्रियांपेक्षा बलवान असल्यामुळेच ते म्हणतील ती पूर्वदिशा होती हे योग्य नाही. पुरुषांना जे स्त्रियांपेक्षा अधिक बल दिले आहे ते दुर्बल असणाऱ्या स्त्रियांवर अत्याचार करण्यासाठी नाही. अत्याचार करण्यात पुरुषत्व नसून त्यांनी दुर्बलांना क्षमा करावी व ममतेने वर्तन करावे. पुढे रमाबाई पुरुषांना परखडपणे प्रश्न विचारतात की, “उलटे त्याने दुर्बलांचे रक्षण न करिता त्यांसच जिवे मारण्यांत आपल्या शौर्याचा उपयोग केला तर त्याची कोण प्रशंसा करील?” पं. रमाबाई हे आचरण धर्मविरोधी मानतात. [पं. रमाबाई (१८८३) ८७] पुरुषांनी स्त्रियांवर आदर, प्रेम करणे हाच धर्म आहे असे त्या मानतात.

स्त्री पुरुषाचे परस्पर प्रेम असेल तरच ती सुखी होतात. असे न झाल्यास ती दुःखी कष्टी होतात. असे रमाबाई स्पष्ट करतात. पत्नी पतीच्या सुख दुःखाची वाटेकरीण

होवून जे पतीचे ते तिचे समजते. पतीने कौतुक केल्यावर तिला स्वर्गही ठेंगणा होतो. अशा पत्नीबरोबर काही वाद झाल्यास पती तिचा त्याग करतो. “दुसरा विवाह करितात, नाही तर धर्मविरुद्ध अशी व्यभिचारादि पापें करू लागतात. तसे त्यांनी केले तरी समाज त्यास काही बोलत नाही. त्यास कोणत्या प्रकारचाही राजदंड किंवा सामाजिक दंड होत नाही. असे आहे म्हणूनच पुरुष स्वेच्छाचारी होतात.” [पं. रमाबाई (१८८३) ८६] स्त्री-पुरुषांसाठी समाजात वेगवेगळा न्याय असून स्त्रियांना समाजाच्या न्यायदानाच्या दृष्टीने कोठेही स्थान नसल्याचे रमाबाई आरोप करतात.

स्त्रियांबाबत कर्तेधर्ते त्यांचे पतीच असतात. त्याची पुरुषांना जाणीव असते. स्त्रियांची बाजू मांडून अन्याय दूर करणारे कोणीही नसते. काही काही स्त्रिया या प्रकारांना विरोध न करता त्या अपमान व अत्याचारास बळी पडून धर्माचरणात आयुष्य व्यथित करतात. किंवा आत्महत्या करून जीवनाचा अंत तरी करतात. काही काही स्त्रिया ह्या पुरुषांप्रमाणे अधर्माचरण करतात. आत्महत्या व अधर्माचरण हे स्त्रियांकडून होण्यास पुरुषांचा कठोरपणा आणि स्वेच्छाचार ही कारणे आहेत असे पं. रमाबाई ‘स्त्रीधर्मनीति’ मांडतात. धर्मशास्त्रे व पुरुष स्त्रियांवर अन्याय, अत्याचार करीत असले तरी स्त्रियांनी धर्मनीतिचे पालन करून स्वतः त्यांनी अन्याय चालीरितींच्या जोखडातून सुटका करून घ्यावी असा रमाबाई स्त्रियांना उपदेश देतात.

स्त्रियांची अंधश्रद्धा

पूर्वीच्या काळी स्त्रियांना पतीशिवाय दुसरा कोणताच आधार नव्हता. त्यामुळे पतीची साथ, प्रेम मिळविण्यासाठी त्या अंधश्रद्धेला बळी पडत असत. पं. रमाबाई यावरही येथे टिका करतात. अंधश्रद्धा असणे म्हणजे मर्यादेबाहेरील वर्तन असे रमाबाई मानतात.

[पं. रमाबाई (१८८३) ५९]

पुरुष स्त्रियांवर अत्याचार करतात. त्यामुळे पतीचे प्रेम प्राप्तीसाठी मंत्र-तंत्रादि उपाय करणाऱ्या मांत्रिकांच्या आहारी स्त्रिया जातात. ते जे काही उपाय करण्यास सांगतील

ते करण्यास स्त्रिया तयारच असतात. माती राख देवून पतींना खाऊ घालण्यास सांगतात. या उपायातून उलटपक्षी पतीचा मृत्यू येण्याचाच संभव असतो. त्यामुळे अशा मंत्रतंत्राना बळी पडू नये असे सांगून स्त्रियांना सावधही करतात की, “ज्या बाया मंत्र तोडगे करून जातात त्यांचे चरित्र त्यांच्या पतीस कधी समजल्यावाचून राहत नाही; आणि ते त्यांस समजले की; त्यावर त्यांच्या पतीचे जे थोडे बहुत प्रेम असते ते ही नाहीसे होते किंवा त्यांचे मंत्र काही कामास येत नाही हे उघड आहे.” [पं. रमाबाई (१८८३) ८८] “जगामध्ये सरळ निष्कपट गोड बोलणे आणि मनाप्रमाणे वागणे, हे दोन, मनुष्याला अगदी आपल्या अधीन करून देणारे अद्वितीय वशीकरण मंत्र आहे.” [पं. रमाबाई (१८८३) ९८] अशाप्रकारे स्त्रियांना अंधश्रद्धेने न राहण्याचा उपदेश रमाबाई देतात.

पतीविषयक स्त्रीची कर्तव्ये / वधुकृत्ये

पं. रमाबाई स्त्रियांवर अन्याय होण्यास पुरुष, समाज, धर्मशास्त्रे जबाबदार असल्याचे मानतात. स्त्रियांवर अत्याचार होण्यामागे समाज व पुरुषांच्या स्वच्छेला जबाबदार मानत असल्या तरी त्या स्त्रियांना कर्तव्ये पार पाडून आपले कुटुंबातील स्थान बळकट करण्याचा उपदेश देतात. त्यासाठी त्या स्त्रियांना कर्तव्यपालन करण्यास सांगतात. त्या स्त्रियांना पतीच्या मतानुसार वर्तन करण्यास सांगतात. “आपल्या पतीच्या मनास पसंत पडेल असे आपले आचरण ठेवीले पाहिजे, त्याच्या मताविरुद्ध असेल ते कधी करू नये, त्यासमोर उच्च स्वराने कधीही बोलू नये, कोणत्याही वेळी त्यास तुच्छ करू नये. धर्मास अनुलक्षून धर्मचारणानुसार जे तो सांगेल ते फार परिश्रम झाले तरी करावे..... त्यांस उद्धट वागू नये, त्याची निंदा किंवा खोडी करू नये, निरथक रागे भरून तोंडावाटे येईल तेच बोलू नये. कधी त्यापाशी विश्वासघात करू नये....आपल्याच्याने होईल तितकी मोठ्या प्रमाने त्याची शुश्रुषा करावी.” [पं. रमाबाई (१८८३) ८९] असे रमाबाई स्त्रियांना कर्तव्ये पाडण्यास सांगतात.

पं. रमाबाई दागदागिने, वस्त्रे यांना अधिक महत्त्व न देता अंगच्या सदगुणांना महत्त्व देताना दिसतात. मनुष्याचे गुण चांगले असल्यास लोकांचे चित्त त्याकडे आकृष्ट करून घेतात असे त्या स्त्रियांना सदगुणांचे आचरण करण्यास पटवून देतात. पं. रमाबाई स्त्रियांच्या जीवनातील पतीचे स्थान स्पष्ट करताना लिहितात, “तो गुरुसारखा सन्मार्ग दाखविणारा, बापासारखा हित करणारा, आईसारखा ममता करणारा आणि विश्वासास पात्र, देवासारखा पूज्य आणि आपल्या प्राणासारखा प्रिय. अशा अद्वितीय मित्राजवळ जर तुम्ही वंचना कराल तर मग संसारात तुमचे असे दुसरे कोण आहे, की ज्याबरोबर तुम्ही सरळ निष्कपट मनाने वागून सुखी व्हाल?” [पं. रमाबाई (१८८३) ८९] अशाप्रकारे सर्वबाबतीत स्त्रियांच्या आयुष्यात पतीचे महत्त्व अधिक असल्याचे सांगून रमाबाई स्त्रियांच्या आयुष्यातील पतीचे स्थान अधोरेखित करतात.

पतीस सहाय्य करणे व घरातील व्यक्तींची उन्नती होण्याबाबतीत स्त्रियांनी एकाग्रतेने विचार करणे आवश्यक असल्याचे रमाबाई सांगतात. संसारोपयोगी बाबी पतीस वेळेनुसार सांगणे व त्यांची पूर्तता करणे हे रमाबाई संसारी स्त्रीचे कर्तव्य मानतात. पती उद्योगाविषयी उदासीन झाल्यास पत्नीने त्यास आपल्या बोलण्याने असा उत्साह निर्माण करावा. पती ज्या स्थितीत असेल त्याच स्थितीत आपणही असतो असे रमाबाई स्त्रियांना पटवून देतात. [पं. रमाबाई (१८८३) ९१]

“पुरुष आपल्या बापाच्या नावावर प्रसिद्ध होतात तशाच स्त्रिया आपल्या पतीच्या नावाने प्रसिद्ध होतात. बरीवाईट गरीबी श्रीमंती इ. ज्या स्थिती पतीस, स्त्रियांस असतात. तशा स्थितीमध्ये लोकांचे मोठिलकीवर दृष्टी देता कामा नये. बाप राजा असला तरी मुलगी त्याच्या पदाची अधिकारिणी होत नाही. नवऱ्याची जी पदवी असेल तीच तिला प्राप्त होते.”

[पं. रमाबाई (१८८३) ९२] असे रमाबाई मुलगी ही वडीलांची वारस नसून ती पतीची सहचारिणी असल्याचे त्या येथे अधोरेखित करतात. त्यासाठी त्या सीता, अरुंधती, दमयंती, लोपामुद्रा अशा शास्त्रातील साध्वी स्त्रियांची उदाहरणे देतात. समाजातील

पूज्यस्थान प्राप्तीसाठी पूराणकालीन स्त्रियाप्रमाणे साध्वीपण जपण्याचा उपदेश रमाबाई देतात. त्यांच्याप्रमाणे स्त्रियांनी पतीचा सन्मान करून तो ज्या परिस्थितीत असेल त्या स्थितीत पतीस साथ द्यावी. असे वर्तन करणाऱ्या स्त्रिसच समाजामध्ये मान्यता मिळून ती पूज्यस्थानी मानली जाते. यावरून, स्त्रियांना पुरुषी समाजात महत्त्वाचे स्थान निर्माण करावयाचे असेल तर त्यांनी पतीची व संसारातील व्यक्तींची सेवा करावी असे रमाबाई सांगतात. स्त्रिने सेवापराणता, कर्तव्यतत्परता दाखविल्यानेच तिला समाजात आपोआप स्थान मिळेल असे स्पष्ट करणाऱ्या रमाबाई पतीच्या जुलमाविरुद्ध बंड करण्यास सांगताना कुठेही दिसत नाहीत. समाजातील दुय्यम स्थानावर असलेल्या पुरुषसत्ताकतेला बळी पडणाऱ्या स्त्रियांना बंड न करता साध्वीपण जपून पूज्य स्थान प्राप्तीसाठी प्रयत्न करण्याचा उपदेश देतात आणि “अशी साध्वी ज्या देशांत उत्पन्न झाली तो देश किती लहान आणि दुर्दशाग्रस्त झाला तरी सर्व जगात वंद्य आहे.” असे रमाबाई म्हणतात. [पं. रमाबाई (१८८३) ९४]

पतीच्या प्रेमप्राप्तीसाठी रमाबाई स्त्रियांना पतीच्या आवडीप्रमाणे वागण्यास सांगत असल्या तरी त्या पतीच्या धर्मविरुद्ध आचरणात साथ न देण्यासही सांगतात. जर पती धर्मविरुद्ध आचरण करत असेल तर स्त्रीने पतीस सद्बोध करून तशा मार्गापासून त्याला दूर करावे. हे त्या पत्नीचे कर्तव्य मानतात. अशा वाईट आचरणात साथ देणाऱ्या स्त्रीस त्या ‘आपमतलबी’, ‘स्वार्थी’ म्हणतात. स्त्री ही पुरुषाची संसारातील परममित्र असते. या पतीची खुशामत न करता त्याला दुराचरणापासून परावृत्त करावे, “धर्मसंगत हितावह अशा वाक्याने किंवा आचरणाने जर आपल्या पतीची आपल्यावर नामर्जी होत असली तर ती खुशाल होऊ द्यावी. नुसल्या पतीचीच काय पण सर्व जगाची जरी होत असली तरी भिऊ नये. सत्याचा पराजय नाही. ” [पं. रमाबाई (१८८३) ९५] सर्वांची मर्जी संपादण्यासाठी अधर्माचरण न करता धर्माचा स्वीकार करण्यास त्या स्त्री-पुरुष दोघांनाही यातून सूचित करतात.

स्त्रीची गृहकृत्ये

‘गृहकृत्य’ या परिच्छेदात पंडिता रमाबाईंनी स्त्रियांनी प्रत्येक कार्यात पतीस सहाय्य केले पाहिजे. असे सांगून गृहकृत्ये म्हणजे घरामध्ये वावरायचे कसे यासाठी त्यांनी नित्यकृत्ये स्पष्ट केलेली आहेत. पं. रमाबाई “गृहकृत्ये हे स्त्रियांचेच काम आहे..... ज्ञानी लोकांनी “गृहिणी हेच घर” असे म्हटले आहे.” [पं. रमाबाई (१८८३) १००] त्यासाठी स्त्रियांनी कार्याची जबाबदारी नीट पार पाडवीत असे त्या येथे मार्गदर्शन करतात. ‘स्त्रिची मुख्य भूमिका ‘पत्नी-माता-गृहिणी’ हीच आहे, अशी या काळात रमाबाईंची भूमिका असावी असे दिसते.’ [जोगळेकर (१९९१) ६८] गृहिणीपद मिळविणे खूप कठीण असल्याचे त्या येथे मान्य करतात. केवळ पुरुषांची पत्नी होण्याने गृहिणीपद मिळत नसून घरातील सर्व व्यक्तित्शी चांगले वर्तन करून प्रेमाने वागून गृहिणीपद मिळवावे असे त्या येथे मत मांडतात.

अशाप्रकारे प्रत्येक कामात प्रत्येकवेळी पतीच्या मनास अनुसरून त्यास सहाय्य करणे हे पत्नीचे/स्त्रीचे मुख कर्तव्यकर्म रमाबाई मानताना दिसतात. आणि असे कर्तव्य पार पाडणाऱ्या स्त्रियांच पतीची अर्धांगिणी बनण्यास पात्र असल्याचे रमाबाई धार्मिकतेच्या भूमिकेतून स्पष्ट करतात.

पं. रमाबाई संसारात वावरताना स्त्रिने घरातील व्यक्ती म्हणजेच सासू, सासरा, नणंद, घरी शेजारी यांची पतीजवळ निंदा करू नये असाही सल्ला देतात. त्याप्रमाणेच पतीची निंदा करू नये. निंदा करणाऱ्या व्यक्तित्वर विश्वास रहात नसल्यामुळे त्या स्त्रियांना विश्वासास पात्र रहाण्यासाठी निंदा करणे सोडून देण्यास सांगतात. स्त्रियांना बालसंगोपनाचेही महत्त्व पटवून देतात. त्या लिहितात, “आईची प्रकृति; स्वभाव आणि आचरण ही चांगली असली तर मुलेही चांगले होतात; आणि तर ती नसली तर अर्थातच अपत्यही वाईट व्हावयाची.” [पं. रमाबाई (१८८३) १३२] त्यासाठी त्या गृहिणींना

चांगल्या गुणांचा अवलंबनाचा सल्ला देतात. रमाबाई पत्नी—माता गृहीणी या स्तरांवरच स्त्रियांच्या कर्तव्यपालनाबाबत भूमिका घेतात. स्त्रीचे अस्तीत्व गृहणीपदाशी जोडून तिची स्वायत्तता नाकारण्याचा त्यांचा दृष्टीकोन दिसतो.

स्त्रीस दुराचरणाचा त्याग करण्याचा उपदेश

रमाबाई ह्या स्त्रिला पतीजवळ कोणत्याही बाबींची वंचना करू नये असा सल्ला करतात. स्त्रीने दुसऱ्याचे पाहून पतीकडे वस्त्रे, पात्रे, दागिने यांची मागणी करू नये. पतीने प्रेमाने दिलेली कोणतीही वस्तू मौलिक असते. त्यामुळे बायकांना पतीकडून लोभाची परितृप्ती होत नसल्यास दुष्कर्मास बळी पडू नये. लोभापायी दुष्कर्मे करणाऱ्या व्यक्तिस सुख प्राप्ती होत नाही. “ कोणी कोणी स्त्रिया वर सांगितल्याप्रमाणे कोणतेच आचरण ठेविता पतीचे उष्टे खाणे, पाय धुवून पाणी पिणे इत्यादी बाह्यात्काराची सांगे करून लोकांस आपले साध्वीपण दाखवितात..... मग त्यांचे सत्य स्वरूप काय ते लवकरच बाहेर पडते..... ज्या स्त्रिया आपला अद्वितीय मित्र, अशा पतीला बाहेर भक्ति दाखवून कपट प्रेमाने फसवितात, त्यासारखे निच जगात दुसरें कोणीच नाही. ” [पं. रमाबाई (१८८३) ९७] असा रमाबाई स्त्रीधर्मनीतीत स्त्रियांना बोध करतात.

पुरुषांनी अपमान केल्यास, पतीचे प्रेम नसल्याचा स्त्रिया निष्कर्ष काढतात. तेव्हा काही प्रमाणात हे न्याय असले तरी प्रत्येक वेळी असे असतेच असे नाही. त्या स्त्रिया मूर्ख असतात. त्यामुळे त्यातून गैरसमज करून दुराचरण करतात. असा त्या पुरुषांच्या बाबतीत स्त्रियांच्यात असलेला गैरसमज दूर करतात. व नेहमीच स्त्रियांवर अन्याय होत नाही अशी ही काहीशी भूमिका रमाबाई घेताना दिसतात.

आळस, अहंकार, क्रोध, द्वेष, ईर्ष्या, हिंसा इ. स्त्रियांनी दुर्गुणापासून दूर रहाण्यास रमाबाई सांगतात. “संसारत तर पुष्कळ प्रकारच्या स्वभावांची अनेक मनुष्ये असतात. त्या सर्वांत मिळून एकोप्याने वागण्यास मोठे धैर्य, सहिष्णुता, क्षमा आणि प्रेम हे गुण सदोदित आपल्या अंगी असले पाहिजेत. ते तुम्ही आपल्यात सर्वदा असो द्यावेत.”

[पं. रमाबाई (१८८३) १०३] निंदा, लोभ, कपट असणाऱ्या व्यक्तित्वावर समाजाचा विश्वास नसतो. या दुर्गुणांमुळे अशा व्यक्तींना ईश्वरप्राप्ती, धर्म प्रेम वगैरे सारख्या बाबींचा लाभ होत नाही. अशी येथे रमाबाई आध्यात्मिक भूमिका घेतात. घरातील स्वच्छतेविषयीही त्या स्त्रियांना जबाबदार धरतात. “घरात स्त्रियाच सर्वदा असतात म्हणून तें स्वच्छ ठेवणे न ठेवणे आणि त्यापासून होणारे गुणदोष या सर्वांच्या त्याच जबाबदार आहेत.” [पं. रमाबाई (१८८३) १०८] रमाबाई स्त्रियांच्या वस्त्रांवरही टिका करतात. त्या स्त्रियांना लज्जा रक्षणार्थ आवश्यक वस्त्रे वापरावित असा सल्लाही देतात.

“याप्रमाणे प्रत्येक कामात प्रत्येक वेळी पतीच्या मनास अनुसरून त्या सहाय्य करावे हे स्त्रिये मुख्य कर्तव्य कर्म होय..... आपल्या घरात जर असे अमोलिक रत्न असले आणि इच्छित गोष्टी सगळ्या अनुकूल असल्या तर त्यास सोडून दुसऱ्या ठिकाणी जाईल असा पुरुषाधम कोण आहे?..... आपण जसा दुसऱ्याबरोबर व्यवहार करू, तसेच दुसरे आपल्याबरोबर करतील.” [पं. रमाबाई (१८८३) ९८] व असे करूनही स्त्री अपमानित झाल्यास त्यास धैर्याने सामोरे जावे असा स्त्रियांना उपदेश करतात.

दानधर्म, अर्थव्यवहारासंबंधी उपदेश

वधुकृत्य व गृहकृत्य पालनाबरोबरीनेच स्त्रिये दानधर्म व अर्थव्यवहारासंबंधीचे नियमांचाही अंगिकार करावा. त्यासाठी स्त्रीने व्यवहारी असणे गरजेचे आहे असे पं. रमाबाई सांगतांना लिहितात, “जमाखर्चाचा हिशोब आपण चांगल्या रितीने ठेवावा, सर्व कृत्यात नीट आचरण असावे, प्राप्तीपेक्षा जास्ती व्यय कधी करू नये, व्यर्थ उधळपणाने द्रव्याचा असद्व्यय करू नये, संसारी मनुष्याने द्रव्य जपून ठेविले पाहिजे. “द्रव्य मनुष्याचा बाहेरील प्राण” असे विद्वानांनी म्हटले आहे.” [पं. रमाबाई (१८८३) १२२] घरातील नोकरांचे पगारविषयक हिशोब, घरातील जमाखर्च मांडून ठेवणे आवश्यक असते. कारण मनुष्यास सर्ववेळ धनाची गरज असते. विपत्तीत द्रव्यासारखा

दुसरा मित्र नाही. मनुष्याजवळ धन, पैसा असतो. तोपर्यंत त्यांची समाजामध्ये प्रतिष्ठा असते. ही आजची अर्थवास्तवता त्या काळातील स्त्रियांना पटवून देताना त्या दिसतात. पैशाची चंचलता स्पष्ट करून आवश्यक तेथेच खर्च करण्यास रमाबाई सांगतात. तसेच त्या पतीचे मत घेतल्याशिवाय द्रव्य खर्च करू नये असेही म्हणतात. यावरून पुरुषाचे व्यवहारीपण येथे त्या मान्य करतात. असे असले तरी त्या पुरुषाच्या अनुपस्थितीत योग्य विचार करून स्त्रियांनी कार्ये करावीत असे सांगायला त्या विसरत नाहीत.

कर्ज न करता जेवढी प्राप्ती असेल त्यात निर्वाह करावा. ऋणी सर्वात दुःखी असतो. भारतीयांच्या “ऋण काढून सण” या प्रवृत्तीवर त्या येथे टीका करतात. अपरिमित व्यय केल्यास मानहानी होते. “म्हणून आमच्या देशातील प्रत्येक मनुष्याने निरर्थक खर्च न करिता धनाचा सत्कार्याकडेच व्यय करावा, आणि शिल्लक राहिल्यास ते वेळेवर आपल्या किंवा इतरांच्या उपयोगी पडेल हे लक्षात ठेवून, बेताने खर्च करून संचयही करावा. अशी सर्वमनुष्ये करी लागली तर हा देश पुनः सधन होईल. देशातील लोकांची दरिद्रताच ह्या सर्व अनर्थांचे कारण आहे.” [पं. रमाबाई (१८८३) १२९] त्यामुळे दारिद्र्य नष्ट करणे सर्वांचे कर्तव्यकर्म असल्याची जाणीव त्या करून देतात.

रमाबाई द्रव्यव्यय करण्यास मज्जाव करत असल्या तरीही त्या धर्म, परोपकार, देशहीन इ. सारख्या सत्कृत्यात द्रव्यव्यय करण्याचे महत्त्व पटवून देतात. त्या दानापेक्षा दुसरा धर्म नसल्याचे मत मांडतात. दान करताना उपकाराची भावना मनात नसावी. तसेच आईवडीलांचे उपकार विसरू नये. “दुर्बल आणि अडचणीत पडलेले प्राण्यांस सहाय्य करणे, यासारखा उत्तम धर्म कोणताच नाही.” [पं. रमाबाई (१८८३) १२५] जर इतरांना मदत केली तर संकटकाळी ते सहाय्यास येतात. ही वस्तुस्थिती स्त्रियांना त्या समजावतात.

स्त्रियांच्या दुर्दशेस पुरुष व धर्मशास्त्रे जबाबदार

१९ व्या शतकात भारत गुलामगिरीत खितपत पडला होता. तसेच स्त्रियांवरही सर्वप्रकारे बंधने होती. त्यांच्यावर अत्याचार सुरु होते. तेव्हा देशातील लोक निरुत्साही, दुर्बल, परापेक्षी अविचारी झाले होते. या दुर्दशेमागील कारण रमाबाई स्पष्ट करताना म्हणतात, “स्वार्थपर, अदूरदर्शी पुरुषांच्या अत्याचाराने पशुवत् अज्ञ निरपराधी व दास्यदशेस पावलेल्या स्त्रियांची तेजोहीन प्रकृतीच असे होण्याचे कारण.” [पं. रमाबाई (१८८३) १३२] स्त्रियांना ज्ञान दिल्यास त्या पुरुषांच्या स्वेच्छाचरणावर निर्बंध आणतील म्हणून पुरुषांनी स्त्रियांना ज्ञान देण्याचे नाकारले. स्त्रिया शिकल्या तर पुरुषांच्या श्रेष्ठत्वाला आव्हान देतील म्हणून पुरुषांनी “स्त्रियांस शास्त्राध्ययनाचा अधिकार नाही, त्यांनी पतीजवळ दासीप्रमाणे रहावे, पतीसेवाच त्यांस मोक्ष देते.” [पं. रमाबाई (१८८३) १३२] अशी पुरुषसापेक्ष शास्त्रेरचून स्त्रियांकडून त्यानुसार आचरण करण्याची सक्ती केली जाते. असे रमाबाई येथे स्त्रीस अज्ञानी होण्यामागील कारणे मांडतात. स्त्रिला ब्रह्मज्ञान मिळण्याचा अधिकार नव्हता. स्त्रीवरील बंधने, अन्याय, विषम वागणूक, त्याबाबतचे असमाधान त्यांना तीव्रतेने जाणवले. यावरून त्यांना स्त्री उन्नतीच्या आवश्यकतेची जाणीव झाली. स्त्रियांना विद्येविना ज्ञान येत नाही. त्यामुळे स्वाधीनता, तेजस्विता, सत्यपरायणता, धार्मिकत्व हे गुण स्त्रियांमध्ये येत नाहीत व त्यांना होणारी संताने आणि त्यांची प्रकृती कधी उन्नत तेजस्वी होतील काय? असा रमाबाई येथे प्रश्न करतात. व स्त्रियांच्या अज्ञानामुळे होणारे दुष्परिणाम दुर्गामी असल्याचे त्या दाखवून देतात.

पुरुषांच्या मनात स्त्रियांच्या विषयीची दुय्यमतेची भावना असते. त्यामुळे ते पत्नीशी कपटीपणाने वागतात. ते स्वतःस मोठे मानून स्त्रियांवर सत्ता चालवतात. त्यामुळे स्त्रियाही सततच्या दास्यवृत्तीने व अज्ञानाने निरुत्साही, तेजोहीन व असत्यपरायण

होतात. अशा वृत्तीमुळे स्त्रियांच्या चित्तात धर्मभाव, ईश्वरप्रेम व सत्साहस ही भावना नसते. त्यांना होणारी संतानेही तशीच होणार असा शास्त्रीय नियम रमाबाई निदर्शनास आणतात. 'गर्भवती स्त्रीची काळजी घेण्यासंदर्भात तीचे कौटुंबिक, मानसिक, सामाजिक व आजुबाजूचे पर्यावरण प्रदूषणविरहित ठेवण्यावर रमाबाई भर देतात. तेव्हा त्यांचे हे विचार त्याकाळी नवेच वाटले असणार. ' [काव्हालो (२००७) ७५] त्यामुळे स्त्रियांबरोबर पुरुषांनी प्रेमाने व आदरयुक्त वर्तन करावे असे त्या स्पष्टपणे व निःसंकोचपणे सांगतात.

“ आता जर आमच्या देशातील लोक पूर्वावस्थेस आणू इच्छितील तर त्यांनी भ्रमित स्वार्थबुद्धी सोडून मूळ सुधारावे. त्यांनी स्त्रियांच्या अंगी सदगुण आणण्याचा प्रयत्न करावा. आणि त्यांच्या न्याय हक्कांपासून त्यांस वंचित करून नये म्हणजे त्यामुळे स्त्रियांच्या प्रकृति उत्साहयुक्त आणि तेजस्वी होतील व त्यापुढे त्यांची संतानेही त्यांच्या सदगुणास आणि प्रकृतीस प्राप्त होवून मोठी झाली म्हणजे दृढप्रतिज्ञ, धैर्यशील आणि कर्तव्यनिष्ठ अशी होतील. मग त्यांच्या प्रयत्नाने देशाची दुर्दशा जाऊन त्याचे भाग्य सुप्रसन्न होण्याचा संभव आहे. ”. [पं. रमाबाई (१८८३) १३५] अशी खात्री रमाबाई देतात. पुढे त्या स्त्रियांना बालकांच्या आरोग्य रक्षणार्थ मार्गदर्शनही करतात. एकूणच देशाचा उद्धार होण्यासाठी त्या स्त्रियांना सुशील व ज्ञानी करण्याचा आग्रह करतात.

बोलक्या सुधारकांवर टिका

१९ व्या शतकातील स्थिती सुधारण्यासाठी अनेक सुधारक पुढे सरसावले होते. पण त्यातील काहीजण प्रत्यक्ष कर्तव्य करीत, तर काहीजण केवळ भाषण करून तीथेच ते विचार विसरून घरी जात. त्यामुळे रमाबाई संतप्त झालेल्या दिसतात. यामागील कारण त्यावेळेच्या स्थितीमध्ये असल्याचे रमाबाई निदर्शनास आणतात. “त्यांच्या माता-पितरांपासून मिळालेली अशी जी त्यांची अधीर प्रकृति तीत धैर्य, सत्यप्रतिज्ञता, कर्तव्यबुद्धी वगैरे सदगुणांचे नाव सुद्धा नसते.” [पं. रमाबाई (१८८३) १३४] त्यामुळे सुधारकांच्या बोलण्याप्रमाणे त्यांच्या हातून कार्य घडत नसल्याचा पं. रमाबाई खेद व्यक्त

करतात. सुधारक हे स्वतःच्या विचारांनी सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न न करता इंग्रज लोकांची वर्तणूक पाहून त्यांची पुस्तके, वर्तमानपत्रे वाचून ते सुधारक बनतात. असे रमाबाई सुधारकांच्या प्रवृत्तीवर परखडपणे टीका करतात.

“ स्त्रियांना घर सांभाळणे भाग असल्यामुळे रमाबाईंच्या सभेला पुरुष अधिक असत. त्यामुळे प्रत्येक पुरुषाने आपल्या बरोबर आपल्या बायकोला वा घरातील अन्य स्त्रिला घेऊन यावे असा दंडक रमाबाईंनी घातला होता.” [कार्व्हॅलो (२००७) पृ. १७] रमाबाईंनी कृतीला महत्त्व दिले होते. रमाबाईंचे कार्य पाहिले तर रमाबाईंची सुधारकाची भूमिकाही बोलक्या सुधारकांप्रमाणे मिळमिळीत नसून ती कर्त्या सुधारकांप्रमाणे ठाम असलेली दिसून येते. अशाप्रकारे पं. रमाबाई ‘स्त्रीधर्मनीति’ या ग्रंथात स्त्रियांना स्वतःचा स्वतः विकास घडवून आणावा व समाजात पुरुषांबरोबरीचे स्थान आपल्या कर्तव्याने निर्माण करण्याचा उपदेश देतात. ‘स्त्रीधर्मनीति’ हा ग्रंथ पाहिल्यास पौराणिक व ब्राह्मणी अशी काहीशी भूमिका रमाबाईंनी घेतलेली दिसून येते. पण त्यांच्या नंतरच्या पुस्तकांचा अभ्यास केल्यास त्यांची स्त्री सुधारणावादी भूमिका बंडखोर झालेली दिसून येते. असे असले तरी ‘स्त्रीधर्मनीति’ हा ग्रंथ स्त्रियांना आवश्यक असल्याचे जाणवते.

रमाबाईंचे कार्य ‘स्त्रीधर्मनी’ या ग्रंथाच्या निर्मितीबरोबर संपत नाही. तर त्यांच्या कार्याची सुरुवात इथूनच सुरु झाल्याचे दिसते. त्यांनी नंतरच्या काळात ‘The High Cast Hindu Women’, ‘माझा इंग्लंडचा प्रवास’, ‘युनायटेड स्टेट्स्ची लोकस्थिती आणि प्रवासवृत्त’, ‘येशूचे चरित्र’, ‘मी किती सोसू?’, ‘उदया येणार आहे’ अशी विविध पुस्तके लिहिली. तसेच त्यांनी ‘टेस्टीमनी’, किंवा ‘माझी साक्ष’ हे आत्मकथन लिहिले. या लिखाणातून त्यांनी स्त्री प्रश्नांची मांडणी अधिक खोलात जाऊन केल्याचे दिसते.

पंडिता रमाबाईची बदलती भूमिका

रमाबाई 'स्त्रीधर्मनीति' मध्ये स्त्रियांना नीतिधर्म पालनाचा आग्रह करतात. १९ व्या शतकात परंपरा, पुराण, धर्म यांना समाजात महत्त्वपूर्ण स्थान होते. त्यामुळे इंग्लंडला जाण्यासाठीचे पैसे जमा करण्यासाठी पुस्तकविक्री होणे गरजेचे होते. पुस्तकास प्रतिसाद मिळविण्यासाठीही रमाबाईंनी ही परंपरावादी भूमिका घेतल्याचे नाकारता येत नाही. रमाबाईंनी प्रस्तुत पुस्तकातून स्त्री जीवनाविषयी पुरोगामी दृष्टीकोन मांडला आहे. परंतु, त्यांची ही भूमिका पुढील काळात बदलल्याचे त्यांच्या नंतरच्या लिखाणातून दिसून येते.

रमाबाई परदेशात गेल्यानंतर त्यांना भारतीय समाज आणि इंग्लंड, अमेरिकेमधील स्त्रीचे समाजातील स्थान यात भेद दिसून आला. त्यातून त्या प्रभावित झाल्या आणि त्याचा स्त्रीसुधारणावादी दृष्टीकोन आणखीनच दृढ झाला. पं. रमाबाई इंग्लंडला गेल्यानंतर त्यांनी पहिले पुस्तक लिहिले ते म्हणजे 'माझा इंग्लंडचा प्रवास' रमाबाईंनी त्यांचे स्नेही श्री. द्वा.गो. वैद्य यांना पाठवलेल्या पत्रांचा समावेश या पुस्तकात केला आहे. रमाबाईंच्या इंग्लंडच्या प्रवासास घेतलेल्या आक्षेपांना त्यांनी यामधून उत्तरे दिली आहेत. तसेच यात प्रवासवर्णनही केलेले आहे.

नंतर त्यांनी 'The High Cast Hindu Women' हे पुस्तक लिहिले. 'या अमेरिकेत गेल्यावर आपल्या भारतातील भावी शाळेसाठी मदत मिळविण्यासाठी त्यांनी भाषणे देण्यास सुरुवात केली. त्यातून भारतातील उच्चवर्णीय स्त्रिची दयनीय अवस्था त्या प्रभावी व प्रत्ययकारी शब्दातून मांडतांना दिसतात. त्याचेच हे पुस्तक रूप.' [जोगळेकर (१९९१) २०८] या परदेशातील प्रवचनामध्ये भारतीय समाजातील स्त्रीचे स्थान, विधवा, विधवा पुनर्विवाह, सती ही विविध बंधने निदर्शनास आणून दिली. हे पुस्तक पहाता रमाबाईंची स्त्रीविषयक भूमिका बंडखोर झाल्याचे दिसते. भारतीय स्त्री जीवनाचा पाश्चात्यांना परिचय करून देणे हा या पुस्तक लिखाणामागील हेतू होता. त्यातून त्यांनी भारतीय स्त्रीशिक्षणाची अत्यावश्यकता स्पष्ट केली आहे. केवळ मुलाचा जन्म व्हावा,

यासाठी होणारे धार्मिक विधी याबाबत त्यांनी समाजव्यवस्थेचा खरपूस समाचार घेतला आहे. भारतीय रूढी परंपरांनी स्त्रिला समाजात दिलेले निकृष्ट स्थान त्यांच्यावरील धर्मग्रंथांनी घातलेली बंधने या पुस्तकातून त्यांनी स्पष्ट केलेली आहेत. रमाबाईंनी या पुस्तकात समाजात स्त्री व पुरुष यांच्यामधील असणारा विरोधाभास दाखवून दिला. 'स्त्रीधर्मनीति' पुस्तकातील भूमिकेपेक्षा रमाबाईंची बंडखोर वृत्ती त्यांच्या नंतरच्या पुस्तकांमधून दिसून येते. तत्वे व ध्येये पूर्ण करू पाहणाऱ्या रमाबाईंचे दर्शन 'The Hingh Caste Hindu Women' या पुस्तकातून होते. [कार्व्हालो (२००७) २७] रमाबाईंची या पुस्तकामधील भूमिका 'स्त्रीधर्मनीति' मधील भूमिकेपेक्षा पूर्णपणे विरोधी असल्याचे दिसते.

'युनायटेड स्टेट्स्ची लोकस्थिती आणि प्रवासवृत्त' या पुस्तकातून रमाबाईंनी मराठी समाजासाठी मराठीतून प्रगतशील अमेरिकेचे वर्णन केले. त्यांनी हे पुस्तक मुंबईत परतल्यानंतर प्रसिद्ध केले. रमाबाई या पुस्तकात अमेरिकेतील लोकजीवन व राजकीय जीवनाचे वर्णन करतात. तेथील राजकीय, शैक्षणिक, सामाजिक जीवनातील महिलांचे स्थान अधिकार, हक्क, त्यांचे राहणीमान, पोशाख, याविषयी वर्णन केलेले आहे. तेथील महिलांप्रमाणेच हिंदुस्थानातील महिलांना जीवन जगण्याचा अधिकार असावा अशी भूमिका यामध्ये घेतात. पुरुष व महिलांना समान मानण्यात येत असल्यामुळे अमेरिका व इंग्लंड देशाची स्थिती सुधारली असल्याचे मत त्या यात मांडतात. इतर धर्मांच्या तुलनेत त्यांना ख्रिश्चन धर्माने महिलांना समाजात महत्त्वाचे स्थान दिल्याचे व म्हणून त्यांची प्रगती झाल्याचे रमाबाईंना दिसून आले. [कोसंबी (२००३) १६९]

या पुस्तकातही या स्त्रीसुधारणाविषयक विचारांना स्थान देतात. स्त्रीशिक्षणास विरोध असूनही आनंदीबाई ही हिंदू स्त्री पहिली वैद्यक झाली होती. 'रमाबाई तिच्याबद्दलचा अभिमान व्यक्त करतात आणि स्त्रीशिक्षणाबद्दल भारतीय स्त्रियांच्या मनातील पूर्वग्रह व

पुरुषांच्या मनातील दुराग्रह दूर व्हावा म्हणून प्रयत्नही करतात.' [कार्दालो (२००७)
२९]

पुढे जाऊन त्या हिंदू धर्मातील पूर्वापार चालत आलेल्या रूढी, परंपरा यांना रमाबाई विरोध करतात. 'माझी साक्ष' या आत्मकथनात त्या ख्रिश्चन धर्माचा पुरस्कार करतात. त्यांनी आत्मकथनात ख्रिश्चन धर्म स्विकारण्यामागील आपली भूमिका व्यक्त केली आहे. "उत्कट प्रेममय भक्तिमार्ग, जिवंत व दयामय श्रद्धास्थान, स्त्री-पुरुष समानता, विचार व आचार ह्यांतील एकवाक्यता, स्त्रीला मुक्तीचे आश्वासन हे सर्व त्यांना हवे होते ते तिथे मिळाले आणि त्या धर्माला रमाबाई निर्भीडपणे शरण गेलेल्या आढळतात. [जोगळेकर (१९९१) ३६] अशाप्रकारे त्यांचे धर्मांतरही स्त्री उद्धारासाठीच असल्याचे दिसून येते.

पं. रमाबाईंनी स्त्री प्रश्नाला बंडखोर वृत्तीने परंतू, कृतीपूर्ण उत्तर देण्याचे कार्य केले. त्यांनी शालेय पुस्तके, ख्रिश्चन धर्मावर आधारित स्तुतीपर लिखाण केले. नंतरच्या काळात मात्र ख्रिश्चन धर्म स्वीकारल्यानंतर त्या ख्रिस्ती धर्माकडे झुकलेल्या दिसतात. त्यांनी विशेषतः धर्मपर लिखाण केले. रमाबाईंनी 'न्यू टेस्टामेंट'चा अनुवाद 'नवा करार' असा केला. 'येशूचे चरित्र', 'मी किती सोसू?', 'उदया येणार आहे' अशी धर्मपर लिखाणही त्यांनी केली.

पं. रमाबाईंनी ख्रिश्चन धर्म स्विकारून ख्रिस्ती धर्माला वाहून घेतलेले असले तरी त्यांच्या स्त्रीविषयक कार्यामध्ये खंड पडलेला नाही. त्यांचे स्त्रियांबद्दलचे कार्य चालूच होते. त्यांच्या पुस्तकांवरून त्यांची पूर्वीपेक्षा नंतरच्या काळात स्त्री सुधारणावादी भूमिका बंडखोर बनल्याचे दिसून येते. असे असले तरी 'स्त्रीधर्मनीति' या ग्रंथाचे त्यांच्या एकूण ग्रंथसंग्रहामधील स्थान महत्त्वाचे आहे.

संदर्भसूची

१. ऑम्ब्रेट गेल, (१९९८), 'जोतिबा फुले आणि स्त्री मुक्तीचा विचार',
लोकवाङ्मय गृह.
२. कार्वालो सिसिलिया, (२००७), 'महाराष्ट्राचे शिल्पकार पं. रमाबाई', महाराष्ट्र
राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
३. Kosambi Meera, (2003), 'Returning the American Gaze Pandita
Ramabai's The Peoples of the united States',
Parmanent Black Delhi.
४. खोले विलास, (संपा.), (१९९९), 'स्त्री-पुरुष तुलना', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
५. Chakravarti Uma, (1998), 'Rewriting History the life & times of
Pandita Ramabai', Zubaan, New Delhi - 16.
६. जोगळेकर मृणालिनी, (१९९१), '१९ व्या शतकातील स्त्री अस्मितेचा अविष्कार
भाग-१, पं. रमाबाई', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती.
७. टिळक दे.ना., (१९६०), 'महाराष्ट्राची तेजस्विनी पं. रमाबाई', नागरी प्रकाशन,
नाशिक.
८. Tharu Susie & K. Lalita (1991) 'Women Writing In India Vol.I',
Oxford University Press, Delhi.
९. पंडिता रमाबाई, (१८८३), 'स्त्रीधर्मनीति', पुणे वैभव छापखाना, पुणे.
१०. पंडिता रमाबाई, (१९९७), 'प्रकाशवाटा - महाराष्ट्राती स्त्रीशिक्षणाची
वाटचाल', दिशादर्शिकेसोबतची मोफत पुस्तिका, आलोचना,
स्त्रीविषयक संशोधन व संग्रहण केंद्र, पुणे.
११. पाटील शोभा, (२००२), 'स्त्रियांची आत्मचरित्रे : स्त्रिवादी शोध', मल्हार
प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती
१२. Shah A. B. (1977), 'Letters & Correspondence of Pandita
Ramabai', Maharashtra Board for Literature
& Culture, Bombay.